4. ਸ਼ਾਖਾਯਨ ਸ਼ਾਖਾ:- ਇਹ ਸ਼ਾਖਾ ਦੀ ਸੰਹਿਤਾ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਆਰਣਯਕ ਗ੍ਰੰਥ ਉਪਲਬਧ ਹਨ।

5. ਮਾਂਡੂਕਾਯਨ ਸ਼ਾਖਾ:- ਇਹ ਸ਼ਾਖਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ

ਰਚਨਾਕਾਰ :-

ਰਿਗਵੇਦ ਕਿਸੇ ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗ੍ਰੰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿਤ੍ਰ, ਸੰਮਦ ਅਤਰੀ, ਮਾਤਰੀ, ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤਰ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਭਾਰਦਵਾਜ ਆਦਿ। ਇਸ ਵੇਦ ਦੀ ਲਗਭਗ ਹਰ ਰਿਚਾ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੇ ਕਿ ਕੁਝ ਇਸਤਰੀ-ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਅਪਾਲਾ, ਘੋਸ਼ਾ, ਮੁਦਗਲਾਲਕੀ ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. 'ਰਿਗਵੇਦ' ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ?
2. 'ਰਿਗਵੇਦ' ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
3. ਕਿਹੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ 'ਰਿਗਵੇਦ' ਦੀ ਆਸ਼ਵਲਾਯਨ ਸ਼ਾਖਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ?
4. 'ਰਿਗਵੇਦ' ਦੀ ਸ਼ਾਖਾਯਨ ਸ਼ਾਖਾ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਹੜਾ ਸਾਹਿਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ?
5. ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਮਾਂਡੂਕਾਯਨ ਸ਼ਾਖਾ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
6. 'ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਚਾਰ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ : ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਅੰਦਰਲੇ ਸੂਕਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

1. ਕਾਵਿ -ਆਤਮਕ ਗੀਤ
2. ਯੱਗ ਸਤ੍ਰੋਤ
3. ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੂਕਤ
4. ਅਖਿਆਨ ਸੂਕਤ
5. ਇੰਦਰ ਜਾਲਿਕ ਸੂਕਤ
6. ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ ਸੂਕਤ
7. ਦਾਨ ਸਤੂਤੀਆ
8. ਬੁਹੇਲਿਕਾਵਾਂ-,

ਅਗਲੇ ਸਫ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ 'ਰਿਗਵੇਦ' ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ:-

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ੇ : ਜਿੱਥੇ 'ਰਿਗਵੇਦ' ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਗ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਵੀ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਸੂਕਤ ਉਸ ਅਰਥ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਿੰਨੀ ਅਸਾਧਾਰਣ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਤਰਕ ਦੁਆਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਮਗਰੋਂ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਏਕਤਵ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਦ ਦੇ ਇਕ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤ ਇੱਕ ਹੈ, ਉਸੇ ਦਾ ਗਿਆਨੀ ਲੋਕ ਭਿੰਨ ਭਿਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੰਦਰ, ਮਿਤਰ, ਵਰਣ ਜਾਂ ਅਗਨੀ ਆਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦਿਵਯ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਨ ਆਖਿਆ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ?
2. ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਚਾਰ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ?
3. ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ?
4. ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚਲੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ.ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਦੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ?
5. ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਇੱਕ ਮੰਤਰ ਵਿੱਚ 'ਸੱਤ' ਬਾਰੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ?

ਦੇਵਤੇ – 'ਰਿਗਵੇਦ' ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਇੰਦਰ, ਵਿਸ਼ਨੂ, ਵਾਯੂ, ਸੋਮ, ਵਰੁਣ, ਊਸ਼ਾ, ਰੁਦ੍ਰ ਅਸ਼ਵਿਨੀ, ਮਰੁਤ, ਤ੍ਰਸਦਾ, ਸੂਰਜ, ਬ੍ਰਹਿਸਪਤੀ, ਅਦਿਤੀ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਦ ਦਾ ਆਰੰਭ 'ਅਗਨੀ' ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਸੂਕਤ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਸੂਕਤ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਨੇ ਵੀ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਕਈ ਪੱਖ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਮੰਡਲ ਦਾ ਇਕ ਸੂਕਤ 'ਵਿਸ਼ਨੂ' ਬਾਰੇ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਮਾਪਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਧੇਰੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕੋਲੋਂ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਰਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਸਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਦੇਵਤੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਆਖਿਆਨ ਸਮਗਰੀ : ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਆਖਿਆਨ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਮਗਰੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦਾਂ ਦੇ ਖੰਡਿਤ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ। ਇਕ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਕਤਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਕਥਾ ਕਾਵਿ (ਬੈਲੇਡ) ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਸੂਕਤ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ-

(ੳ) ਪਰੂਰਵਾ -ਉਰਵਸ਼ੀ

(ਅ) ਯਮ ਯਮੀ ਸੰਵਾਦ

(ੲ) ਸ਼ਰਮਾ ਪਾਣੀ ਸੰਵਾਦ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਨਾਂ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਚਾਰ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
2. ਰਿਗਵੇਦ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਿਹੜੇ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਸੂਕਤ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
3. ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਤਿੰਨ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਪਿਆ?
4. ਰਿਗਵੇਦ ਕਾਲ ਦੇ ਆਰੀਆ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭ ਲੈਂਦੇ ਸਨ?
5. ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਅਖਿਆਨ ਸਮਗਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੋ ਅਖਿਆਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
6. ਅਖਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੂਕਤਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਕੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ?

ਯੱਗ ਸੰਬੰਧੀ :- ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵੇਦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੈਦਿਕ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਯੱਗ ਬਾਰੇ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੋਵੇਂ ਯੱਗ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ। ਯੱਗ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਨਮਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੱਗ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਯੱਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜਿਸ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਹਵਨ ਅਗਨੀ ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਯਗ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਤਮ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਯੱਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਹ ਪਤਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਯੱਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸੋਮ ਤੇਜ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਯੱਗ ਕਰਨ ਦੀ ਇੰਨੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੰਦਰ ਨੇ ਨੱਬੇ ਨਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਸੁੱਟਿਆ ਸੀ।

ਦਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ : ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਦਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ 40 ਸੂਕਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਕਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ ਸੂਕਤਾਂ ਦੇ ਮੱਧ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਸੂਕਤਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਦਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਥੇ ਮਗਰੋਂ ਦਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸਲਾਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤੀ : 'ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ (ੳ) ਘਰ ਜਾਂ ਕੁਲ (ਅ) ਪਿੰਡ (ੲ) ਵੰਸ਼ (ਸ) ਜਨ (ਹ) ਰਾਸ਼ਟਰ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਦੀ ਚੋਣ ਪਰਜਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ

ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪਰਜਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਸਮਾਜਕ ਦਸ਼ਾ : ਇਹ ਵੇਦ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ ਦਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਵਧੀਆ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਕਈ ਸੂਕਤਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਅਵਸਥਾ, ਕੰਮ ਧੰਦੇ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਸੰਸਥਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਦਿ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਖੇਤੀ, ਦਸਤਕਾਰੀ, ਚਮੜੇ ਦਾ ਕੰਮ, ਸੁਨਿਆਰਾ, ਤਰਖਾਣਾ, ਮਲਾਹ ਦਾ ਕੰਮ ਆਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਜਾਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਨਿਪੁਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹੀ ਕੰਮ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਪਸ਼ੂ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਵੱਧ ਗਊਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ 'ਮੁੱਖੀਏ' ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਯੱਗ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਵਿਚੋਂ ਕੌਣ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਦਾ ਸੀ?
2. ਯੱਗ ਵਿਚ ਹਵਨ ਸਮੇਂ ਸਮੱਗਰੀ ਸਬੰਧੀ ਕੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ?
3. ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਯੱਗ ਦੀ ਕੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ?
4. 'ਦਾਨ' ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸੂਕਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ?
5. ਰਿਗਵੇਦ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ?
7. ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਦੀ ਚੋਣ ਕੌਣ ਕਰਦਾ ਸੀ?

ਯਜੁਰਵੇਦ

ਜਾਣ ਪਛਾਣ: ਯਜੁਰਵੇਦ, ਦੂਜਾ ਵੇਦ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਯੱਗ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਯਜੁਰਵੇਦ 'ਜੀਵਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ' ਦਾ ਵੇਦ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਧਾਰਣ ਗਤੀ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ : ਮਹਾਭਾਸ਼ ਕਰਤਾ ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੀਆਂ ਇਕ ਸੌ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਕੱਲ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਿਰਫ ਦੋ ਸਾਖਾਵਾਂ ਹਨ । ਦੋ ਸਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ -ਸ਼ੁਕਲ ਯਜੁਰਵੇਦ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਯਜੁਰਵੇਦ।

ਸ਼ੁਕਲ ਯਜੁਰਵੇਦ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿਚ ਅੰਤਰ :

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅੰਤਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਕਲ ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਮੰਤਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਅੱਡ ਅਡ ਯੱਗਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿਚ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਅੱਡ- ਅੱਡ ਹੈ। ਸ਼ੁਕਲ ਯਜੁਰਵੇਦ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਮੱਸਿਆ, ਪੁੰਨਿਆ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਹੋਮ ਅਤੇ ਚੌਮਾਸੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਤਰ ਹਨ। ਚੌਥੇ ਤੋਂ ਦਸਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਤਕ ਸੋਮਯਗ, ਵਾਜਪੇਯ, ਰਾਜਸੂਯ ਨਾਂ ਦੇ ਯਗਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਗਿਆਰਵੇਂ ਤੋਂ ਅਠਾਰਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਤਕ ਹੋਮ ਅਗਨੀ ਲਈ ਵੇਦੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਦਿੱਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਨੀਵੇਂ ਤੋਂ ਇੱਕੀਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਤਕ 'ਸੌਤ੍ਰਾਮਣੀ' ਨਾਂ ਦੇ ਯੱਗ ਦੇ ਮੰਤਰ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। 26ਵੇਂ ਤੋਂ 29ਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੰਤਰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਪੁਰਸ਼ ਸੂਕਤ' ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ 6 ਮੰਤਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਬਤੀਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਹਿਰਣ ਯਗਰਭ' ਦੇ ਕੁਝ ਮੰਤਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ 40ਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਈਸ਼ਾਵਾਸ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ 40 ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜੀ ਅਧਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕ ਯਜੁਰਵੇਦ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਯਜੁਰਵੇਦ : ਇਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤ੍ਰੈਤੀਯ ਸੰਹਿਤਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਹਿਤਾ ਦੇ ਸੱਤ ਕਾਂਡ ਹਨ।

ਦੇਵਤੇ- ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਬਦਲੇ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਦੇਵਤੇ 'ਰੁਦਰ' ਇਸ ਵੇਦ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ, ਸ਼ੰਕਰ ਅਤੇ ਮਹਾਂਦੇਵ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵੇਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਯਜੁਰਵੇਦ

ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ- ਇਸ ਵੇਦ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ 'ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਸ਼ਰਧਾ ਜਾਂ ਸਤੋਤ੍ਰ ਦਾ ਵਾਚਕ ਸੀ, ਉਹ ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿਚ ਸਤੋਤ੍ਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤਾਂ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਅੰਗ ਹੀ ਬਣ ਗਈ। ਯਗਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਵਾਦ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵੱਧ ਗਈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਯਜੁਰਵੇਦ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਵੇਦ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ?
2. ਪਤੰਜਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ?
3. ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਵੇਦ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਦੋ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਸੋ।
4. ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੀਆਂ ਸੁਕਲ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਯਜੁਰਵੇਦ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਹੈ?
5. ਸੁਕਲ ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਤਰ ਹਨ?
6. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੀ ਸਹਿੰਤਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।
7. ਇਸ ਵੇਦ ਵਿਚ 'ਰਿਗਵੇਦ ਦਾ ਦੇਵਤਾ, ਰੁਦਰ, ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ?
8. ਇਸ ਵੇਦ ਵਿਚ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਬਾਰੇ ਕੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ?

ਸਾਮਵੇਦ ਸੰਹਿਤਾ

ਜਾਣ ਪਛਾਣ 'ਸਾਮਵੇਦ' ਦਾ 'ਸਾਮ' ਅਰਥ ਹੈ ਗਾਣ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਮੰਤਰ ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਾਨ-ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮਨ ਜਾ 'ਗ਼ਾਣ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਸਾਮਵੇਦ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸਾਮਵੇਦ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਮਨੂ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਸਾਮਵੇਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇੰਝ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਸਾਮਵੇਦ ਨੂੰ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਵੇਦ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ :- ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਸਾਮਵੇਦ ਦੇ ਇਕ ਸੌ ਮਾਰਗਾਂ (ਭਾਗਾਂ) ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਮਵੇਦ ਦੀਆਂ 13 ਸਾਖਾਵਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ 13 ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਰੂਪ:- ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਾਮਵੇਦ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹਨ- 'ਆਰਚਿਕ' ਅਤੇ ਗਾਣ। ਦੋਵੇਂ ਭਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਲ ਰਿਚਾਵਾਂ 1810 ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਤਾਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮੌਲਿਕ ਰਿਚਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲਗਭਗ 1550 ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਚਾਵਾਂ ਵਿਚ 75 ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਰਿਗਵੇਦ ਸੰਹਿਤਾ ਦੇ ਅਠਵੇਂ ਅਤੇ ਨੌਵੇਂ ਮੰਡਲ ਵਿਚੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅਗੋਂ ਆਰਚਿਕੇ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹਨ। 'ਪੂਰਵਆਰਚਿਕ' ਨੂੰ 'ਛੰਦ ਆਰਚਿਕ' ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਉਪ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਤਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਨੂੰ 'ਅਗਨੇਯ ਕਾਂਡ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਚੌਥੇ ਤਕ ਇੰਦਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਵੇਂ ਵਿਚ ਸੋਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਛੇਵਾਂ ਆਰਣਯਕ ਪਰਵ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

'ਉੱਤਰ ਆਰਚਿਕ' (ਉਤੱਰ ਸੰਹਿਤਾ) ਵਿਚ ਨੌ ਪ੍ਰਪਾਠਕ (ਉਪ ਅਧਿਆਇ) ਹਨ। ਇਸ ਸੰਹਿਤਾ ਵਿਚ ਕੁਲ 1225 ਮੰਤਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 650 ਮੰਤਰ ਦੁਹਰਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਰਿਚਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਕੇ ਇਕ ਗੀਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਯੱਗ ਸਮੇਂ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਤ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ

ਸਾਮਵਿਕਾਰ : ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਮਵੇਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ 'ਗਾਣ' ਨਾਲ ਹੈ। ਸਾਮਗਾਣ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖਦਿਆਂ ਕੁਝ ਘਟਾਇਆ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਸਾਮ ਵਿਕਾਰ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. 'ਸਾਮ ਕਿਸ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ?
2. ਮਨੂ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ 'ਸਾਮਵੇਦ' ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਹੈ?
3. 'ਸਾਮ ਵੇਦ' ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸਾਖਾਵਾਂ ਹਨ?
4. ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਮਵੇਦ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਭਾਗ ਹਨ?
5. 'ਪੂਰਵ ਆਰਚਿਕ' ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੀ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ?
6. 'ਉੱਤਰ ਆਰਚਿਕ' ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਉਪ-ਅਧਿਆਇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਸਹਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਮੰਤਰ ਹਨ।
7. 'ਸਾਮਵੇਦ' ਦੀਆਂ ਰਿਚਾਵਾਂ ਕਿਹੜੀ ਵੇਦ ਸੰਹਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ?
8. ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਮੰਤਰ ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਆਖਦੇ ਹਨ?

ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਸੰਹਿਤਾ

ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਇਹ ਚੋਥਾ ਵੇਦ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਦ ਨੂੰ ਚੋਥਾ ਵੇਦ ਕਹਿਣਾ ਇਸਦੇ ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਮੱਹਤਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਘਟਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਯੱਗ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਵੇਦ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ । ਇਸੇ ਲਈ ਪੁਰੋਹਿਤ ਵਰਗ ਇਸਤੋਂ ਦੂਰ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਹੋਈ। ਕਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵੇਦ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵਿਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਨਾਂ - ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਅੱਡ ਅੱਡ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਦ ਦੇ ਦੋ ਨਾਂ ਹਨ: ਭ੍ਰਿਗੂਵੇਦ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਵੇਦ। ਭ੍ਰਿਗੂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਗਨੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਭਾਵ ਜਿਹੜਾ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭ੍ਰਿਗੂ ਰਿਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਭ੍ਰਿਗੂਵੇਦ ਨਾਂ ਵੀ ਪੈ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨਾਂ ਰਿਸ਼ੀ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨਾਂ ਦੇ ਪੁਰੋਹਿਤ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਇਸ ਵੇਦ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਤੱਤ ਸੰਬੰਧੀ ਚਿੰਤਨ ਕਾਰਣ ਵੀ ਇਹ ਵੇਦ 'ਬ੍ਰਹਮਵੇਦ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ - ਮਹਾਂਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਵੇਦ ਦੀਆਂ 9 ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਸਿਰਫ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਸ਼ੋਨਕ ਅਤੇ ਪੈਪੱਲਾਦ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ੋਨਕ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।

ਸੰਯੋਜਨ- ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਵਿਚ 20 ਕਾਂਡ 930 ਸੂਕਤ ਅਤੇ ਲਗਭਗ 6000 ਮੰਤਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ 1200 ਮੰਤਰ ਰਿਗਵੇਦ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹਨ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ 20ਵਾਂ ਕਾਂਡ ਤਾਂ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਸੂਕਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਬਿਨਾਂ ਧਿਆਨ ਰਖਦਿਆਂ ਸੂਕਤ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਹਾਂ ਇੰਨੀ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਸੂਕਤ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਦੇਵਤਾ, ਰਿਸ਼ੀ ਅੰਤ ਛੰਦ ਦਾ ਉਲੇਖ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਅਥਰਵੇਦ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਵੇਦ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।
2. ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੋ ਨਾਂ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਹਨ?
3. ਮਹਾਂਭਾਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ?
4. ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ?
5. ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਮੰਤਰ ਰਿਗਵੇਦ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹਨ?

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ- ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਬਿਮਾਰੀਆਂ, ਦੁਸ਼ਮਣ ਅਤੇ ਲੰਬੀ ਉਮਰ ਸੰਬੰਧੀ ਮੰਤਰ ਹਨ। ਤੀਜੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਣ, ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰਨ, ਰਾਜਾ ਦੀ

ਚੋਣ, ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਪਾਲਣ ਸੰਬੰਧੀ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਹੈ। ਪੰਜਵੇਂ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਛੇਵੇਂ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਅੰਨ ਦੇ ਵਾਧੇ ਸੰਬੰਧੀ ਮੰਤਰ ਹਨ। ਨੌਵੇਂ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਮਧੂਕਸ਼ਾ ਨਾਂ ਦੀ ਦਵਾਈ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਸੋਲਵੇਂ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਮੋਚਨ ਮੰਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਸਤਾਰ੍ਹਵੇਂ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੰਤਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਨੀਵੇਂ ਕਾਂਡ ਤੋਂ ਜੋਤਿਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੀਹਵੇਂ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਸੋਮਯਗ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇ : ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਵਰਣ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਆਸ਼ਰਮ ਅਵਸਥਾ। ਇਸ ਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣਹਾਰ ਹੈ। ਖਤਰੀ, ਪਰਜਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੀ ਰਾਜਾ ਹੋਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਚਾਰ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਿੱਧੇ ਜਾ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਆਸ਼ਰਮ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਤੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ ਸਿਰਫ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ , ਸਗੋਂ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਦ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਾਰ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ, ਮੋਖ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵੇਦ ਵਿਚ 'ਕੇਵਲ' ਦੇਵਤਿਆਂ ਬਾਰੇ, ਯੱਗ ਦੇ ਕੰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਵਸਤੂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਵਾਲੇ, ਇੰਦਰਜਾਲ ਵਾਲੇ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਮੰਤਰ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਅਥਰਵਵੇਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
2. ਪਸ਼ੂਪਾਲਣ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਤਰ ਕਿਹੜੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ?
3. ਇਸ ਵੇਦ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਕਾਂਡ ਕਿਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ?
4. ਅੰਨ ਦੇ ਵਾਧੇ ਸੰਬੰਧੀ ਮੰਤਰ ਕਿਹੜੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ?
5. ਜੋਤਿਸ਼ ਬਾਰੇ ਕਿਹੜੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ?

ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦ ਚਾਰ ਹਨ -ਰਿਗਵੇਦ, ਯਜੁਰਵੇਦ, ਸਾਮਵੇਦ ਅਤੇ ਅਥਰਵ ਵੇਦ। ਹਰ ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਵੀ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਵਖਰਾ ਵਖਰਾ ਹੈ।

ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

ਚਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ (ਚਾਰੇ ਵੇਦ ਮਿਲਕੇ ਸਾਹਿਤ) ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ।

(1) ਵੇਦ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਕ ਵਡਮੁਲਾ ਖਜਾਨਾ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਸਾਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਯੱਗ' ਅਤੇ 'ਦਾਨ' ਬਾਰੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਅੰਕਿਤ ਹਨ।

(2) ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, 'ਪੁਰਸ਼', ਅਤੇ 'ਜੀਵ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਆਸਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਅਪਣਾ ਮੂਲ ਵੇਦ ਨੂੰ ਹੀ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(3) ਇਸ ਵੱਡਮੁੱਲੇ ਖਜਾਨੇ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਰਿਗਵੇਦ, ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸ੍ਰੋਤ ਰਿਗਵੇਦ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਵੇਦ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਨਦੀਆਂ ਪਰਬਤਾਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵੱਡਮੁਲੀ ਸਮਗਰੀ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

(4) ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਹੱਤਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਸੂਕਤ ਵਿਚ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਵੇਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿੱਤੇ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਸਨ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ

ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਵੇਦ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਵੱਡ ਮੁੱਲਾ ਖਜਾਨਾ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੱਜਣਾ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਵਿਊਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

(5) ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੱਡ ਅੱਡ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰਜਾਤੰਤ੍ਰਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ 'ਸਭਾ' ਅਤੇ ਸਮਿਤੀ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਕੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਵਿਧੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ।

(6) ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਅਗਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਖਜਾਨਾ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਮੁਢਲੇ ਨਾਟਕ, ਕਵਿਤਾ, ਸ਼ਾਸਤਰ ਛੰਦਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਬੀਜ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਲੌਕਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਟ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

7. ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵੇਦ ਸਾਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਆਯੁਰਵਿਗਿਆਨ, ਬਨਸਪਤੀ-ਵਿਗਿਆਨ, ਸਾਹਿਤ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕਈ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੇਦ ਅੰਦਰ ਛਪੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. 'ਰਿਗਵੇਦ' ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਦੱਸੋ।
2. ਰਿਗਵੇਦ ਦੀਆਂ ਸਾਖਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਵਾਓ।
3. ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
4. ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਸਮੋਏ ਹੋਏ ਹਨ?
5. ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ?
6. ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਯੱਗ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
7. ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।
8. ਯਜੁਰਵੇਦ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ? ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਾਖਾਵਾਂ ਵੀ ਲਿਖੋ।
9. ਯਜੁਰਵੇਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਕੀ ਹੈ?
10. ਯਜੁਰਵੇਦ ਤੋਂ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਕੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ?
11. ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਦੇਵਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
12. ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਨਾਲ ਸੰਖੇਪ ਪ੍ਰੀਚੇ ਕਰਵਾਓ।
13. ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਕੀ ਹੈ?
14. ਵੇਦ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।
15. ਵੇਦਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।

ਨਿਬੰਧਾਤਮਕ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਰਿਗ ਵੇਦ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ? ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. 'ਯਜੁਰਵੇਦ' ਅਤੇ ਸਾਮਵੇਦ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਪ੍ਰੀਚੇ ਕਰਵਾਓ।
3. ਅਥਰਵੇਦ ਸਹਿਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।
4. ਵੇਦ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।

ਪਾਠ-8
ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰੀਚੈ

ਪੁਰਾਣ ਸਾਹਿਤ

'ਪੁਰਾਣ' ਸ਼ਬਦ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵੇਦਾਂ ਜਿੰਨਾਂ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ:- ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ 'ਪੁਰਾਣ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਭਾਵ 'ਪੁਰਾਣਾ' ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣ' ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅੱਜ ਮਿਲਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਰਾਣ ਵੇਦ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਲੋਕ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣ ਨੂੰ ਵੇਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ।

ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ:- ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾਂ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ 'ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯਗ' ਸਮੇਂ ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ 'ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯੱਗ' ਸਮੇਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ, ਅਗਨੀ, ਵਾਯੂ, ਨਾਰਦ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਕਰਮ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਕੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸੁਮੇਲ ਕਰਕੇ 'ਪੁਰਾਣਾਂ' ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਗਿਣਤੀ : ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਿਲਦੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 18 ਹੈ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਖਿਆਂ ਦਾ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਖੰਡਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇੱਕ ਮੱਤ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਨਤਾ ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ, ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਤ ਪੁਰਾਣ, ਨਾਰਦ ਪੁਰਾਣ, ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਣ, ਵਾਰਾਹ ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਪਦਮ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਕ੍ਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾਂਵਾ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਨਾਂ ਕ੍ਰਮ : ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਅਠਾਰਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਕ੍ਰਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:- ਬ੍ਰਹਮ, ਪਦਮ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ, ਭਗਵਤ, ਨਾਰਦ, ਮਾਰਕੰਡੇ, ਅਗਨੀ, ਭਵਿੱਖ, ਬ੍ਰਹਮ ਵੈਵਰਤ, ਲਿੰਗ, ਵਾਰਾਹ, ਸਕੰਦ, ਵਾਮਨ, ਕੂਰਮ, ਮਤਸ੍ਯ, ਗਰੁੜ, ਬ੍ਰਹਮਾਂਡ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ 'ਪੁਰਾਣ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਹੈ।
2. 'ਪੁਰਾਣ' ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਕੀ ਹਨ?
3. 'ਪੁਰਾਣ' ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕੀ ਹੈ?
4. 'ਪੁਰਾਣ' ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
5. ਗਿਣਤੀ ਪੱਖੋਂ ਪੁਰਾਣ ਕਿੰਨੇ ਹਨ?
6. ਕਿਸੇ ਪੰਜ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।

ਉਪ ਪੁਰਾਣ : ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਾਂਗ ਉਪ-ਪੁਰਾਣ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਉਪ-ਪੁਰਾਣ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹੋਣਗੇ। ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 18 ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲਗਪਗ 100 ਦੱਸੀ ਹੈ।

ਰਚਨਾ ਕਾਲ : ਪੁਰਾਣ ਦੇ ਬੀਜ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਅਤੇ ਸਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਗਰੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ: ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ

ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕੋ ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰੀਚੈ ਛੁਪਾਕੇ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖ ਦਿੱਤੇ। ਇਹੋ ਗੱਲ ਪੁਰਾਣਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਢੁਕਦੀ ਹੈ।

ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ- ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਇੱਕ ਕੋਸ਼ (ਅਮਰ ਕੋਸ਼-ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ) ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਲੱਛਣ ਹਨ : ਸਰਗ, ਪ੍ਰਤਿ ਸਰਗ, ਵੰਸ, ਮਨਵੰਤਰ ਅਤੇ ਵੰਸਨੁ-ਚਰਿਤ । 'ਸਰਗ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਗਿਆਨ। 'ਪ੍ਰਤਿ ਸਰਗ' ਦਾ ਅਰਥ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ, ਵੰਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਵੰਸ ਪਰੰਪਰਾ। ਚੰਦਰ ਵੰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਵੰਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਵਰਣਨ 'ਵੰਸ਼ਨਾਂ ਚਰਿਤ' ਹੈ। ਇਹ ਲੱਛਣ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਲੱਛਣਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੁਰਾਣ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸੂਰਜ, ਰੁਦਰ ਆਦਿ ਦੀ ਉਸਤਤੀ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਰੱਖਿਆ, ਨਾਸ਼, ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਅਤੇ ਮੋਖ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਮੇਟੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ।

ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ :- ਪੁਰਾਣ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਪਿੱਛੋਂ, ਜਿੱਥੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵੀ ਉਭਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਂਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੋ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਲੱਛਣਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

(1) ਆਸਤਿਕਤਾ (2) ਅਵਤਾਰਵਾਦ (3) ਸਮਨਵੈ ਭਾਵਨਾ
(4) ਚਰਿਤਰ ਚਿਤਰਣ (5) ਚਮਤਕਾਰ ਭਾਵਨਾ (6) ਵਰਣ ਵਿਧਾਨ
(7) ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਧਾਨ (8) ਕਰਮ ਕਾਡ ਤੇ ਪੂਜਾ ਵਿਧੀਆਂ (9) ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕਤਾ
(10) ਮਹਾਤਮ

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਉਪ-ਪੁਰਾਣ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
2. ਉਪ-ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿੰਨੀ ਹੈ?
3. ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਕੀ ਹੈ?
4. 'ਪੁਰਾਣਾਂ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਕੌਣ ਹੈ?
5. ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਲੱਛਣ ਦੱਸੋ ।
6. ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਾਨੂੰ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ: ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਉਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾਂ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ, ਭਾਗਵਤ, ਬ੍ਰਹਮ ਵਰਤ, ਆਦਿ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾਂ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਜਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕੋਈ ਗਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਉਦੇਸ਼ : ਇਹਨਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਵੇਦਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਅਤੇ ਉਪਾਸਨਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ/ਦੇਵੀਆਂ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਮੰਤਵ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਭੈੜੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਰੋਕ ਕੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਵਲ ਲਗਾਉਣਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ.ਮੈਕਡੋਨਲ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਕਰਨਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭੂ-ਵਿਗਿਆਨ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਬਦਲਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਂਉਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸਾਹਿਤਕ ਸਮੀਖਿਆ :- ਪੁਰਾਣ ਭਾਵੇਂ ਆਖਿਆਨ (ਕਥਾਵਾਂ) ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਵਿਲਖਣਤਾਵਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇੱਕ ਸਾਰਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਮਨ-ਮਰਜੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ ਉਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਚਲੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਵਿਆਕਰਣ ਅਸ਼ੁੱਧੀਆਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ

ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਖੇਪਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਸਤਾਰ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੰਮ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੂਲ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਸਰਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਅਤੇ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਪੁਰਾਣ ਸਾਡੇ ਗੋਸ਼ਟੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਣਕਾਰੀ: ਜਿੱਥੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਥਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਥੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਪੁਰਾਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਵੀ ਆਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਠਾਰਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਕਾਲ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਰਾਜਵੰਸਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਪਤ ਵੰਸ ਤਕ ਦੇ ਸਾਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਪੁਰਾਣ ਸ੍ਰੋਤ ਸਮਗਰੀ ਵੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਹੱਤਵ : ਭਾਵੇਂ ਉਪਨਿਸਦਾਂ ਅਤੇ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਾਂਗ, ਪੁਰਾਣ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਨਹੀਂ ਆਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਪਰੰਤੂ ਫੇਰ ਵੀ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਸਮੋਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਹੈ? ਆਤਮਾ ਕੀ ਹੈ? ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਕੀ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਰਕ ਹੈ? ਆਤਮਾ ਦਾ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਅਮਰ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ ? ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ, ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਜੀਵਨ-ਸ੍ਰੋਤ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਆਦਿ। ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਦਵੈਤ ਅਤੇ ਅਦਵੈਤ ਵੀ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ- ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੁਰਾਣ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ, ਵਿਦਿਅਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਦਿ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਉਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਧੀਆਂ ਕੀ ਕੀ ਸਨ? ਉਹ ਕਿਸ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾ ਅਤੇ ਰਹੁ ਰੀਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ? ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਕਾਰ ਕਿਵੇਂ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ? ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਸਨ? ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਦੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਫਰਕ ਸੀ? ਵਿੱਦਿਆ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਰਾਜਾ, ਵਜੀਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੀ ਕੀ ਫਰਜ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਨ? ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਲਾਭ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ : ਸਾਡੇ ਲਈ ਪੁਰਾਣ ਸਾਹਿਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਮੱਗਰੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਉਸ ਕਾਲ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਮੁਲਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਖਜਾਨਾਂ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਗੋਸ਼ਟਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਆਧਾਰ ਭੂਮੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਤਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਪੁਰਾਣ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਹੋਈ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ।

ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਨੇ ਇੱਕ ਥਾਂ ਆਖਿਆ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਸੱਭ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵੇਦ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਾਂਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਹਾਸ ਕੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤ ਵੀ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪੁਰਾਣ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਉਪਰ ਕਈ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਪੁਰਾਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ ਕੀ ਹੈ?
2. ਜੀਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਕੀ ਉਦੇਸ ਹੈ?
3. ਪੁਰਾਣ ਕਿਸ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ?
4. ਪੁਰਾਣ ਵਿਚੋ ਕਿਸ ਦੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ?
5. ਪੁਰਾਣ ਮਿਥਿਹਾਸ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕਿਹੜੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ?

ਉਪਨਿਸਦਾਂ ਦਾ ਆਮ ਪਰੀਚੈ

ਵੇਦਾਂ ਵਾਂਗ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਖਜਾਨਾ ਹਨ। ਉਪਨਿਸਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਜੀਵ, ਆਤਮਾ, ਜਗਤ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਮਾਇਆ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੰਡਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਉਪਨਿਸਦਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਂਤਪਤੀ : 'ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਉਪ+ਨੀ+ਸ਼ਦ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। 'ਉਪ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨੇੜੇ, ਨੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹੇਠਾ ਅਤੇ 'ਸ਼ਦ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬੈਠਣਾ। ਇੰਝ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਨੇੜੇ ਹੋਕੇ ਬੈਠਣਾ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਉਪਨਿਸਦਾਂ ਅਰਥ ਗੁਰੂ (ਅਧਿਆਪਕ) ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਬ੍ਰਹਮ (ਈਸ਼ਵਰ) ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੋਣਾ ਵੀ ਦਸਦੇ ਹਨ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅੰਗ : ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਚਾਰ ਅੰਗ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ (1) ਸਹਿੰਤਾ (2) ਬ੍ਰਾਹਮਣ (3) ਆਰਣਿਕ ਅਤੇ (4) ਉਪਨਿਸ਼ਦ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਭਾਗ ਹਨ । ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਵੇਦਾਂਤ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵੇਦ ਵਿਚਲੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਿਖਰ ਤੇ ਅੰਤ। ਭਾਵ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਵਿੱਦਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਨਸਰੋਵਰ: ਉਪਨਿਸਦਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮ ਦਾ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਗਿਆਨ ਇਸ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਗ੍ਰੰਥ 'ਉਪਨਿਸ਼ਦ' ਹੀ ਹਨ। ਭਾਵ ਸਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ।

ਗਿਣਤੀ: ਉਪਨਿਸਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਰਾਏ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 9 ਤੋਂ 200 ਤੱਕ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹਿਊਮ ਨੇ 30 ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਏ ਹਨ। ਮਦਰਾਸ (ਚੇਨੱਈ) ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਇੱਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ 179 ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ 108 ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਆਖਦੇ ਹਨ ਫੇਰ ਵੀ 12 ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਕੀਆਂ ਉਤੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ 12 ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ -

1. ਈਸ਼	2. ਐਤਰੇਯ
3. ਤੈਤਰੇਯ	4. ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵਤਰ
5. ਛਾਂਦੋਗਯ	6. ਬ੍ਰਹਦ ਆਰਣਯਕ
7. ਕੇਨ	8. ਕੱਠ
9. ਮੁੰਡਕ	10. ਮਾਡੂੰਕਯ
11. ਪ੍ਰਸ਼ਨ	12. ਕੋਸ਼ੀਤਕਿ

ਅਚਾਰੀਆਂ ਸੰਕਰ ਨੇ ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਨੂੰ ਮਿਲਾਕੇ ਗਿਆਰਾਂ ਉਤੇ ਭਾਸ਼ (ਵਿਆਖਿਆ) ਲਿਖੇ।

ਰਚਨਾ ਕਾਲ- ਉਪਨਿਸਦਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਈਸਵੀ ਸਨ ਦੇ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰ ਕੁ ਸਾਲ ਪਿੱਛੇ ਤਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਰਚੇ ਗਏ, ਸਗੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਪਨਿਸਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ (ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ) ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ 'ਅੱਲਾ' ਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਵੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. 'ਉਪਨਿਸ਼ਦ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ।
2. ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਨੂੰ 'ਵੇਦਾਂਤ' ਕਿਉਂ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ ਕਿਉਂ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
4. ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿੰਨੀ ਹੈ?
5. ਬਾਰਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ।
6. ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਲ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ?

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਪਨਿਸ਼ਦ: ਵੇਦਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਚਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕੇਵਲ ਮੁੱਖ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ-

1. ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ

ੳ) **ਏਤਰੇਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ-** ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਏਤਰੇਯ ਆਂਰਣਯਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਦੇ ਚੌਥੇ, ਪੰਜਵੇਂ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਉਪਨਿਸ਼ਦ' ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਅਧਿਆਇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ (ਭਾਵ ਆਤਮਾ - ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਕਾਰ ਰੂਪ ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਿਸਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ?

ਅ) **ਮੁਦਗਲੋ ਉਪਨਿਸ਼ਦ :-** ਇਹ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੂਰਤ (ਪੁਰਸ ਸੂਕਤ) ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਕਤ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪੁਰਸ਼ ਸੂਕਤ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ, ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ੲ) **ਕੋਸ਼ਤਕਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦ :** ਕੋਸ਼ਤਕਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਅਧਿਆਇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਵਯਾਨ ਅਤੇ ਮਿਤਰ ਯਾਨ, ਪ੍ਰਾਣ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਧਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਸੀਕਰਣ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

2. ਸਾਮਵੇਦ ਦੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ

'ਸਾਮਵੇਦ' ਦੂਜਾ ਵੇਦ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ ।

ੳ) **ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ:** ਇਹ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਛਾਂਦੋਗਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ 10 ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 8 ਅਧਿਆਇ ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਲ 630 ਮੰਤਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤਰਾ ਵਿੱਚ ਅਮ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਪਾਸਨਾ ਅੰਕਾਰ ਦਾ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ, ਪ੍ਰਾਣ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਅੰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਾਸਨਾ, ਸੂਰਜ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ, ਵਾਯੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਦੀ ਉਤਮਤਾ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅ) **ਮਹੋ ਉਪਨਿਸ਼ਦ:** ਵੀ ਸਾਮਵੇਦ ਦਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਛੇ ਅਧਿਆਇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਾਰਾਇਣ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਆਤਮਾ, ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ, ਵਿਦੇਹ ਮੁਕਤੀ, ਵੈਰਾਗ, ਮੋਖ ਦੇ ਦੁਆਰ, ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਸਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

3. ਯਜੁਰਵੇਦ (ਸੁਕਲ) ਦੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ

ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੇ ਭਾਗ ਦੋ ਹਨ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਯਜੁਰ ਵੇਦ (ਸੁਕਲ) ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਯਜੁਰਵੇਦ (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ) ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਯਜੁਰਵੇਦ (ਸੁਕਲ) ਦੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ੳ) **ਬ੍ਰਹਦਾਰ ਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ:** ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਹੈ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਯੱਗ ਦੇ ਅਸ਼ਵ (ਘੋੜੇ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਪਾਪ ਤੇ ਪੁੰਨ ਦਾ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਦੈਂਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤ, ਜੋ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ (ਜੀਵ) ਦੇ ਪੰਜ ਤੱਤ ਆਦਿ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਮੌਤ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਲੋਕ, ਪਰਲੋਕ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉਤਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅ) **ਹੰਸ ਉਪਨਿਸ਼ਦ:** ਇਸ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਸਨੰਤ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਸ਼ ਗੌਤਮ ਨੂੰ ਯੋਗ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਵੇਂ ਲੱਕੜੀ ਵਿੱਚ ਅਗਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਿਲ ਵਿੱਚ ਤੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੰਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚੀਜਾਂ ਇਸ ਹੰਸ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ। ਅੰਤਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਾਫ਼ੀ ਗੂੜ੍ਹ ਹੈ।

3. ਯਜੁਰਵੇਦ (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ) ਦੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ

ੳ) **ਤੈਤ੍ਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ :** ਇਹ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ 63 ਸਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਗੱਦ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਹਨ-ਸਿੱਖਿਆ ਬੱਲੀ, ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਬੱਲੀ, ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਗੂ ਬਲੀ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਸ ਸੰਬੰਧ, ਅੰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਮੰਤਰ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਯੋਗਮਈ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ, ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮਿਕ ਵਿਕਾਸ, 'ਮਨ' ਦਾ ਵਰਣਨ, ਅਨੰਦਮਈ ਸਰੀਰ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਬ੍ਰਹਮ-ਅਨੰਦ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਅਨੰਦ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਆਦਿ।

ਅ) **ਕਠੋ ਉਪਨਿਸ਼ਦ** – ਇਹ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਉਪਨਿਸਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਚਿਕੇਤਾ ਦੀ ਕਥਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੇ 189 ਸਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਯਮਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਨਚਿਕੇਤਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਉਪਦੇਸ਼ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

ਸਵੇਤਾ ਸ਼ਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਮੈਤ੍ਰਾਣੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਇਸ ਵੇਦ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਹਨ।

ਅਥਰਵੇਦ ਦੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ

ਅਥਰਵੇਦ ਵੇਦ ਉਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕਈ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਹੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ੳ) **ਪ੍ਰਸ਼ਨੋ ਉਪਨਿਸ਼ਦ-** ਗੱਦ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਇਹ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਪੁਛੇ ਛੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤੇ ਉੱਤਰਾਂ ਉਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜੀਵਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਕੌਣ ਹੈ? ਦਾ ਉਤਰ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸੂਰਜ (ਰਵੀ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਨਾਂ ਦਾ ਜੋੜਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਜੋੜੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੱਗੇ ਵਧੀ ਹੈ।

ਅ) **ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ:** ਇਸ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦਾ ਨਾਂ 'ਮੁੰਡ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਮੁੰਡਨ ਜਾਂ ਸਿਰ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਉਤਰਵਾਉਣਾ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਆਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਵੇਂ ਮੁੰਡਨ ਨਾਲ ਕੇਸਾਂ ਦਾ ਪਰਦਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਪਰਦਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ- ਪਰਾ ਤੇ ਅਪਰਾ ਵਿੱਦਿਆ, ਯੱਗ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ , ਨਿਸ਼ਕਯਮ ਭਾਵ, ਆਦਿ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਹਨ?
2. ਏਤਰੇਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?ਮ
3. ਸਾਮਵੇਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਪਨਿਸਦਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ।
4. 'ਛਾਂਦੋਗਯ' ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਹਨ?
5. ਤੈਤ੍ਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਿਹੜੇ ਵੇਦ ਉਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ?

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲਾ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਥਾਨ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਨਿਊ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਥਾਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ, ਆਤਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ: ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਕਰਮ, ਉਪਾਸਨਾਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਭਾਗ ਨੂੰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀ 'ਪਰਾ' ਅਤੇ ਅਪਰਾ' ਵਿੱਦਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਾ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਗੁੜਤਾ ਆਤਮਾ, ਅਤਮਾ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ, ਆਤਮਾ ਦੇ ਆਉਣ ਅਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ :- ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਵੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਭਗਵਾਨ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮ ਸੱਤ ਹੈ। 'ਪੁਰਸ਼' ਵਿਰਾਟ ਸੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਲੋਕ, ਤਿੰਨ ਕਾਲ, ਦੇਵਤੇ ਮਨੁੱਖ ਪਸ਼ੂ ਜੜ੍ਹ ਚੇਤਨ ਆਦਿ ਉਪਜੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਛਾਂਦੋਗਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਮੁੜ ਸਮਾ ਜਾਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਵਰਣਿਤ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਆਤਮਾ : ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ 'ਆਤਮਾ' ਇੱਕ ਨਿਸਚਿਤ ਸਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਆਤਮਾ, ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਪੂਰਣ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਨਿੱਤ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਦਾ ਤੱਤ ਸਾਰ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੈਤ੍ਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਸ਼ ਹਨ ਅੰਨ ਮਈ ਕੋਸ਼, ਪ੍ਰਾਣਮਈ ਕੋਸ਼, ਮਨੋਮਈ ਕੋਸ਼, ਵਿਗਿਆਨ ਮਈ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਮਈ ਕੋਸ਼। ਮਾਡੂਕਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਦੇ ਤੱਤ ਸਾਰ ਨੂੰ ਸਿਧ ਕਰਨ ਲਈ ਚੇਤਨ ਤੱਤ ਦਾ ਇੱਕ ਸੂਖਮ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਚਾਰ ਪੱਧਰ ਹਨ 1 ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵਸਥਾ, 2. ਸੁਪਨ ਅਵਸਥਾ, 3. ਸਸੁਪਤਾ ਅਵਸਥਾ (ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਚਿਤ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ) (4) ਤੁਰੀਯ ਅਵਸਥਾ (ਜਦੋ ਅਗਿਆਨ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ)।

ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ : ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਪਰਮਸੱਤ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਅਭੇਦ ਹਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਆਤਮਾ ਜੋ ਮੇਰਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਾ

ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕੋਈ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਪਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਅੰਤ ਬਿੰਦੂ (ਆਤਮਾ) ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਵੀ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਾਂਮ ਓਮ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ। ਸੋ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਗਰੋ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਅਮਰ ਪ੍ਰਾਣੀ :- ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਮਰ (ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ) ਪ੍ਰਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਚਰਚਾ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਮਨਾਂਵਾ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਪਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਕੋਈ ਆਸਾਨ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਗਿਆਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ : ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਖੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆਂ ਜਾਂ ਸਕਦਾ ਹੈ (1) ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਦਿਆ (2) ਗਿਆਨ ਖੰਡ (3) ਸਾਧਨਾਂ ਖੰਡ । ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਯੱਗ ਆਦਿ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਨਾ ਚਿਕੇਤਾ ਯਮਰਾਜ ਤੋਂ ਅਮਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਤਦ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਯਮ ਉਸਨੂੰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਨਾ ਚੀਕੇਤਾ ਲਾਲਚ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤੇ ਡੱਟਿਆਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਦ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਯਮ ਉਸਨੂੰ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ (ਸ਼ਾਪਨਹਾਰ) ਨੇ ਵੀ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾਂ ਦਾ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਗਿਆਨ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ : ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋਵੇ ਜੋ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਨਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਮਗਰਲੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਵੀ ਆਧਾਰ ਹੋ ਨਿਬੜੇ ਹਨ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਹੀ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਅਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਹਨ?
2. ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਬਾਰੇ ਕੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
3. 'ਆਤਮਾ' ਬਾਰੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ? ਇਕ ਵਾਕ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਦਿਓ ।
4. ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਮਰਪ੍ਰਾਣੀ' ਕੌਣ ਹੈ?
5. ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਧਰਮ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ

ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਭਾਵ : 'ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਧਰਮ+ਸ਼ਾਸਤਰ। ਵੇਦ ਵਿੱਚ 'ਧਰਮ' ਸ਼ਬਦ ਕਿਧਰੇ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਕਿਧਰੇ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਆਧਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। 'ਮਹਾਭਾਰਤ' ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਧਰਮ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਨਿਵਰਿਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਧਰਮ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਵੇ ਉਸਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ ਹੀ ਸਹਾਇਕ ਹੈ।

ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅੰਗ : ਵੇਦ ਦੇ ਚਾਰ ਉਪ-ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ ਇੱਕ ਹੈ। ਧਰਮ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਹਨ। 'ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਸਾਹਿਤ' ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰਕ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਆਚਾਰ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨੀਤੀ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਸੰਬੰਧੀ ਨੇਮ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਹੋਣ। ਮਨੁੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਰਹੱਸ ਸਮਝ ਸਕੇ, ਸ਼ੁੱਧ ਆਚਰਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਜਾਣ ਸਕੇ, ਪਾਪ-ਪੁੰਨ, ਨੀਤੀ-ਅਨੀਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਸਕਣ

ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਦੇਵ, ਪਿਤਰ ਅਤਿਥੀ (ਪ੍ਰਹੁਣਾ) ਗੁਰੂ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝੇ, ਇਹੋ ਹੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ : ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ ਧਰਮ ਸੂਤਰ, ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਨਿਬੰਧ ਆਦਿ।

ਧਰਮ ਸੂਤਰ: ਸੂਤਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੋਤ ਸੂਤਰ, ਗ੍ਰਹਮ ਸੂਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ੁਲਭ ਸੂਤਰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਧਰਮਸੂਤਰ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਮਸੂਤਰ, ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੇ ਪੂਰਵ-ਕਥਨ (ਭੂਮਿਕਾ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਧਰਮ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗੌਤਮ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ, ਬੋਧਯਾਨ, ਵਿਰਣਕਸ਼ੀ, ਹਾਰਿਤ, ਵੈਖਾਨਸ ਅਤੇ ਸੰਖ ਲਿਖਤ ਧਰਮ ਸੂਤਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਧਰਮ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਡ-ਅੱਡ, ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ, ਕਰਮ, ਕਰਤੱਵ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਰੇ ਵਰਨਾਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵ, ਵਰਤ-ਵਤੀਰਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਜ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਵੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਉਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਜੇ ਦਾ ਕੀ ਕਰਤੱਵ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਨਾਲ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਆਦਿ ਵੀ ਧਰਮ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਜਿਤ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ, ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਨਿਯਮ, ਵਿਆਹ ਦੇ ਨਿਯਮ ਵਿਧੀਆਂ, ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ, ਮੌਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਰਿਆ ਕਰਮ ਆਦਿ ਵੀ ਧਰਮ ਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ।

ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਿੱਛੋਂ ਜਾਂ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਧਰਮ ਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ। ਧਰਮ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਵਰਣ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਉਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅਖੌਤੀ ਨੀਵੇਂ ਵਰਣ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸ਼ਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭ ਹਿੱਤ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਧਰਮ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
2. 'ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ' ਕਿਸਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ?
3. ਧਰਮ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ ਕਿਹੜੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ?
4. 'ਧ਼ਰਮ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ' ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕੀ ਹੈ?
5. ਸੂਤਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ?
6. ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਧਰਮ-ਸੂਤਰ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੇ ਪੂਰਵ ਕਥਨ ਜਾਂ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ?
7. ਤਿੰਨ ਧਰਮ ਸੂਤਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੋ।
8. ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ?
9. ਧਰਮ ਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਅਪਰਾਧ ਸੰਬੰਧੀ ਦੋ ਨੇਮਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ ।

ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ: ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅੰਗ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁੱਖ ਹਨ - ਮਨੂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਯਾਗਵਲਕਯ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਨਾਰਦ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ।

ੳ) **ਮਨੂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ-** ਸਾਡੇ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਨੂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਮਨੂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਭ੍ਰਿਗੂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਕੰਮ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਫਰਜ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ, ਆਰੀਆ ਅਤੇ ਅਨਆਰੀਆ ਦੀਆਂ ਵਖਰਤਾਵਾਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ, ਮੋਖ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮਨੂਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਅਧੀਨ ਹੀ ਕਾਮ ਅਤੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ- ਪਰਲੋ ਪਿੱਛੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਰੰਭ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਸਰੀਰਕ ਭੂਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ, ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ, ਯੁਗ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ, ਵਰਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ, ਧਰਮ ਦੇ ਲੱਛਣ, ਭੋਜਨ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਣ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਕੰਮ, ਸੰਧਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਦੇ ਕਰਤਵ ਆਦਿ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਇੱਕ

ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਰਾਜੇ ਦਾ ਧਰਮ, ਸਜਾ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ, ਅਧਰਮ ਪੂਰਣ ਸਜਾ ਦੇਣ ਦਾ ਦੋਸ਼, ਅਨਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆਂ ਆਦਿ ਵੀ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਉਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਅ) **ਨਾਰਦ ਸਮ੍ਰਿਤੀ:** ਨਾਰਦ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਨਾਰਦ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਮਨੂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮਾਨਤਾਵਾ ਵੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅੰਤਰ ਵੀ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਮਨੂੰ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਨਿਯੋਗ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਨਾਰਦ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਨਾਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਸ਼ਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਵਾ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਉਤਰਾਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ੲ) **ਯਾਗਵਲਕਯ ਸਮ੍ਰਿਤੀ :** ਇਸ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਯਾਗਵਲਕਯ ਰਿਸ਼ੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਅੱਡ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਰਣ ਵਖਰੇਵੇਂ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਸੂਦਰ ਕੰਨਿਆ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਦਿਉਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਦਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸ) **ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਮ੍ਰਿਤੀ:** ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ 100 ਅਧਿਆਇ ਹਨ। ਇਸ ਅੰਦਰ ਮਨੂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ, ਗਰੁੜ ਪੁਰਾਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਚਨ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਸਬੰਧ ਬ੍ਰਹਮ ਪੁਰਾਣ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ-ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਧਰਮ, ਰਾਜ ਧਰਮ, ਦੰਡ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਬਾਰਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਸੰਸਾ, ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਵੰਡ, ਵਿਆਹ ਵਿਧੀ, ਇਸਤਰੀ ਧਰਮ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਕਾਰ, ਵਰਤ, ਸਰਾਧ ਆਦਿ।

ਅ) **ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ:** ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਵਿਆਸ ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਲਘੂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਸਿਸ਼ਟ ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਸੰਖ ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਪਰਾਸ਼ਰ ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਅਤਰੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਯਮ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਮੁੱਖ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
2. ਮਨੂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕਿਸ ਰਿਸ਼ੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
3. ਮਨੂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਦੱਸੋ ।
4. ਨਾਰਦ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ?
5. ਨਾਰਦ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਉਤੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਿਭਾਏ ਗਏ ਹਨ।

3. **ਨਿਬੰਧ ਗ੍ਰੰਥ:** ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਬੰਧ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਅੰਗ ਹਨ। ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 800ਈ: ਤੋਂ 1700 ਈ: ਤਕ ਮਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਬੰਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਚੰਦ੍ਰਕਾ, ਹਾਰਲਤਾ, ਦਾਨ ਸਾਗਰ, ਦੰਡੇ-ਸ਼ਵਰ ਦਾ ਵਿਵਾਦ, ਰਤਨਾਕਰ ਸਮ੍ਰਿਤ ਯਥਾਰਥਸਾਰ, ਵਿਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਮਿਤਾਕਸ਼ਰਾ, ਵਾਚਸਪਤੀ ਵਿਵਾਦ ਚਿੰਤਾਮਣੀ। ਇਹਨਾਂ ਚੋਂ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਖੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਗਏ ਹਨ ।

ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਾ

1. ਪੁਰਾਣ-ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ? ਪੁਰਾਣ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਦੱਸੋ ਕਿ ਇਹ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ?
2. ਗਿਣਤੀ ਪੱਖੋਂ ਪੁਰਾਣ ਕਿੰਨੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਲਿਖੋ।
3. ਪੁਰਾਣਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਕੀ ਹੈ?
4. ਪੁਰਾਣਾ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਲਿਖੋ।
5. ਪੁਰਾਣ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਹੱਤਵ ਕੀ ਹੈ?

6. ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਿੰਨੇ ਹਨ ਕਿਸੇ ਦੋ ਦਾ ਪ੍ਰੀਚੈ ਕਰਵਾਓ?
7. ਅਥਰਵੇਦ ਦੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
8. ਸਾਮ ਵੇਦ ਦੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
9. ਯਜੁਰਵੇਦ (ਸ਼ੁਕਲ) ਦੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ?
10. ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੇ (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ) ਦੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
11. ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
12. ਨਾਰਦ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

ਨਿਬੰਧਾਤਮਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ

1. ਪੁਰਾਣਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।
2. ਪੁਰਾਣਾ ਦਾ ਕੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
3. ਪੁਰਾਣਾ ਦੇ ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਰਚਨਾਕਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
4. ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਓ।
5. ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਕੀ ਹੈ?
6. ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਚੈ ਕਰਵਾਓ।

ਪਾਠ-9
"ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ"

ਭੂਮਿਕਾ

ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਨਹੀ। ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਤਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕੋਈ ਧਰਮ ਆਪਣੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਜਾਂ ਗੁਰੂਆਂ-ਪੀਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਸਿਧਾਤਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਥੱਕੇ-ਟੁੱਟੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਨੂੰ ਸਹਾਰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸੰਘਣੀਆਂ ਛਾਵਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਰੂਹ ਤੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

ਹਰ ਧਰਮ ਦਾ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਵੇਦ, ਇਸਾਈਆਂ ਦੀ ਬਾਈਬਲ, ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀ ਤੋਰੈਤ, ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਕੁਰਾਨ, ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਅੰਗ, ਬੁਧ ਧਰਮ ਦਾ ਤ੍ਰਿਪਿਟਕ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ ਇਵੇਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਜਿਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਆਖਿਆ।

ਵਿਲਖਣਤਾ:

ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿੱਲਖਣ ਕਾਰਜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ-

1 ਇਹ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਕ ਅੱਦੁਤੀ ਖਜਾਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ 500 ਸਾਲਾਂ (12ਵੀਂ ਤੋਂ 17ਵੀਂ ਸਦੀ) ਦੇ ਧਰਮ ਸਾਧਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਬੋਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੋਏ ਹਨ।

2. ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕੋ-ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

3. ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਨਿਰੋਲ ਬਾਣੀ (ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ) ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਚਮਤਕਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

4. ਇਹ ਇਕੋ-ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀਆਂ ਵਲੋਂ ਖੁਦ ਆਪ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵੀ ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿੰਤੂਆਂ- ਪ੍ਰੰਤੂਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ।

5. ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਚਿੰਤਨ ਮਾਨਵ-ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜੇ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ (ਗੁਰਮੁਖ) ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ 'ਬੰਦ-ਖਲਾਸੀ' ਅਤੇ 'ਪਤਿ ਸੇਤੀ' ਜੀਵਨ ਲਈ ਜਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

6. ਇਹ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਆਰੀਆਈ ਤੇ ਸਾਮੀ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਨਵੀਨ ਯੁਗ ਬੋਧ, ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ, ਮਾਨਵਕਲਿਆਣ ਆਦਿ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਏਕਤਾ 'ਉਪਦੇਸ਼ ਚਹੁ ਵਰਨਾ ਕੋ ਸਾਝਾ' ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਬਾਣੀ ਦਾ ਪਰੋਸਿਆ ਥਾਲ ਹੈ।

ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਾਰਜ:-

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਜ਼ਦੀਕ (ਹੁਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ) ਰਾਮਸਰ ਦੇ ਰਮਣੀਕ ਸਥਾਨ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਜ 1604 ਈ: ਵਿਚ ਸੰਪੰਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਵਜੋਂ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਦੋਂ ਹੋਈ?
2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਿਥੇ ਹੋਈ?
3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤੀ?
4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੁੱਲ ਕਿੰਨੇ ਪੰਨੇ ਹਨ?
5. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਕਿਸ ਨੂੰ ਥਾਪਿਆ ਹੈ?

ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਕਾਰਨ:-

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਦਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਕਾਰਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

(ੳ) ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ :-

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਆਮਦ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਦੋ ਕੌਮਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ: ਹਿੰਦੂ (ਆਰੀਆਈ) ਦੇ ਇਸਲਾਮ (ਸਾਮੀ)। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਲੇਛ ਸਨ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਕਾਫਰ। ਇਹ ਨਫਰਤ ਏਨੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਈਰਖਾ ਬਖੀਲੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਨੁਆਈ ਦਾ ਹਿੰਦੂ-ਕੁਸ਼ ਪਰਬਤ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣਾ ਘੋਰ ਅਪਰਾਧ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਸੰਕੀਰਣ ਬਿਰਤੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਸਲਾਮ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਨਫ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਅਨੈਤਿਕ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਬੰਦੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਸਦੀ ਪਛਾਣ ਜਾਤ-ਵਰਣ ਕਰਕੇ ਸੀ। ਇਸ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਫੈਲੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿੱਥਾਂ ਨੂੰ ਮੇਟਣ ਲਈ ਅਤੇ "ਸਭਸੈ ਲਏ ਮਿਲਾਇ" ਦੀ ਧਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸਦਾ ਹਰ ਬਾਣੀਕਾਰ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਰੱਬ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਰਾਹ ਪਧਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਡੱਬੀ ਬੰਦ ਧਰਮ ਪਰਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਬੰਦ-ਖਲਾਸੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

(2) ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਨ ਲਈ:-

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਅਧੀਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਕਚੀ ਬਾਣੀ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਪਦਵੀ ਦੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਆਉਂਦੇ ਭੱਵਿਖ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੌਲਾ ਨਾ ਪਾ ਸਕੇ।

(3) ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਲਈ:-

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਣ ਲਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਸਿਰਜੀ ਗਈ ਬਾਣੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸਾਂਭਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਪੰਜ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ: (1) ਪੈਗੰਬਰ, (2) ਲਿਪੀ, (3) ਸਭਿਆਚਾਰ, (4) ਸਰੂਪ, (5) ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਚਾਰ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਕੇਵਲ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਿਰਜਣ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਪੋਥੀ ਪਰਮੇਸਰ ਦਾ ਥਾਨ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਦਾ ਸਫਰ:-

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ, ਬਾਣੀ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਤੋਂ ਪੂਰਬਲੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਾਣੀ ਲਿਖਣ ਤੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਗਏ ਉਥੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਭਗਤ ਜਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਆਈਆਂ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਆਸ਼ੇ

ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ 'ਆਸਾ ਹਥ ਕਿਤਾਬ ਕਛ' ਕਹਿ ਕੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪੋਥੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ਜਦ ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਬਾਣੀ (ਜ਼ਬਾਨ) ਦੀ ਪੋਥੀ ਦੀ ਦਿਤੀ ਗਈ-'ਸੋ ਪੋਥੀ ਜੁਬਾਨਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੋਗ ਮਿਲੀ'।

ਅਗਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਕਤਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਗਏ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੋਥੀਆਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹੀ ਪੋਥੀਆਂ ਬਾਬੇ ਮੋਹਨ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਆਪ ਖੁਦ ਚਲ ਕੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਪੋਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਕਰਕੇ 'ਪੋਥੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਥਾਨ' ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਦ ਇਹਨਾਂ ਪੋਥੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਣੀ ਇੱਕਤਰ ਹੋਕੇ ਇਕ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਤ ਕਰ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਇਹ 'ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਬਣ ਗਿਆ। ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਅਰਥ ਨੱਥੀ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ, ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਥਾਨ ਸਾਬੋ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ 7 ਅਕਤੂਬਰ 1708 ਈ: ਇਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਪਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਸੰਸਥਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿਤੀ ।

ਇਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੋ ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜਾਹਰਾ ਜਹੂਰ ਗੁਰੂ ਵੀ ਹੈ ਦਾ ਸਫਰ ਪੋਥੀ ਪਰਮੇਸਰ ਦਾ ਥਾਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਚਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਇਸਦਾ ਮੌਜੂਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਸੰਪਾਦਨ ਜੁਗਤਿ :-

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਦੀ ਜੁਗਤ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ

(ੳ) ਨਿਤ ਨੇਮ ਦੀ ਬਾਣੀ (ਪੰਨਾ 1 ਤੋਂ 13 ਤਕ)

(ਅ) ਰਾਗ ਬੱਧ ਬਾਣੀ (ਪੰਨਾ 14 ਤੋਂ 1352 ਤਕ)

(ੲ) ਰਾਗ ਮੁਕਤ ਬਾਣੀ (ਪੰਨਾ 1353 ਤੋਂ 1430 ਤਕ)

(ੳ) ਨਿਤਨੇਮ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ:-

ਇਹ ਭਾਗ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਜਪੁ, ਸੋਦਰ ਤੇ ਸੋਹਿਲਾ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਪੁਜੀ, ਰਹਿਰਾਸ ਤੇ ਕੀਰਤਨ-ਸੋਹਿਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤਾਂ ਵਿਚ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਪੁਜੀ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ, ਰਹਿਰਾਸ ਸ਼ਾਮ (ਤ੍ਰਿਕਾਲ) ਵੇਲੇ ਤੇ ਕੀਰਤਨ-ਸੋਹਿਲਾ ਸੌਣ ਵੇਲੇ।

ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ:-

ਇਹ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਜਾਂ ਮੰਤਰ ਰੂਪ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਹ 567 ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ।

ਜਪੁਜੀ:-

ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਕੁਲ 38 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਸਲੋਕ ਆਇਆ ਹੈ।

ਸੋਦਰ:-

ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਦੋ ਸ਼ਬਦ-ਜੁੱਟ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ। ਇਕ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸੋਦਰ' ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਾ 'ਸੋ ਪੁਰਖ'। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਪੰਜ ਅਤੇ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਏ ਹਨ।

ਸੋਹਿਲਾ:-

ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਪੰਜ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ-ਸਮੂੰਚ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾਮ ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵੇਲੇ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਨਿੱਤ ਨੇਮ ਦੇ ਗੁਟਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਨਾਮ 'ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲਾ' ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹਨ, ਚੌਥਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਤੇ ਪੰਜਵਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਰਾਗ ਬੱਧ ਬਾਣੀਆਂ:-

ਇਹ ਬਾਣੀਆਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 30 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 31 ਹੋ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਰਚੀ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖੇ ਹਨ?
2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਪਦ ਕਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ?
3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤਨੇਮ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
4. ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਜੁੱਟਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ?

ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ:-

ਰਾਗ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹਨ। ਇਹ ਬਾਣੀਆਂ ਗਾਉਣ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਬੱਧ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਹਰ ਰਾਗ ਦੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸੰਪਦਾਨ ਜੁਗਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

ਰਾਗ

1. ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ	17. ਗੋਂਡ
2. ਮਾਝ	18. ਰਾਮਕਲੀ
3. ਗਉੜੀ	19. ਨਟ ਨਰਾਇਨ
4. ਆਸਾ	20. ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ
5. ਗੂਜਰੀ	21. ਮਾਰੂ
6. ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ	22. ਤੁਖਾਰੀ
7. ਬਿਹਾਗੜਾ	23. ਕੇਦਾਰਾ
8. ਵਡਹੰਸ	24. ਭੈਰਉ
9. ਸੋਰਠਿ	25. ਬਸੰਤ
10. ਧਨਾਸਰੀ	26. ਸਾਰੰਗ
11. ਜੈਤਸਰੀ	27. ਮਲਾਰ
12. ਟੋਡੀ	28. ਕਾਨੜਾ
13. ਬੈਰਾੜੀ	29. ਕਲਿਆਨ
14. ਤਿਲੰਗ	30. ਪ੍ਰਭਾਤੀ
15. ਸੂਹੀ	31. ਜੈਜਾਵੰਤੀ
16. ਬਿਲਾਵਲ	

ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਣੀ:-

ਉਪਰੋਕਤ 31 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕੁਲ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

1. ਸਿਰੀ ਰਾਗ :-

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੁਲ 100 ਚਉਪਦੇ 29 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, 4 ਪਹਿਰੇ, 3 ਛੰਦ, 1 ਵਣਜਾਰਾ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ਚੋਥਾ ਦੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪੰਜ ਸ਼ਬਦ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਕਬੀਰ ਦਾ, ਦੂਜਾ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਦਾ, ਤੀਜਾ ਕਬੀਰ ਦਾ, ਚੋਥਾ ਬੈਣੀ ਤੇ ਪੰਜਵਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਹੈ।

2. ਮਾਝ ਰਾਗ:-

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ 50 ਚਉਪਦੇ, 39 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਇਕ ਬਾਰਹਮਾਹ, ਇਕ ਦਿਨ-ਰੈਣੀ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਦਰਜ ਹੈ।

3. ਗਉੜੀ ਰਾਗ:-

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ 251 ਚਉਪਦੇ, 44 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, 11 ਛੰਦ, ਇਕ ਬਾਵਨ ਅਖਰ, ਇਕ ਸੁਖਮਨੀ, ਇਕ ਥਿਤੀ, ਇਕ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ਚੋਥਾ ਦੀ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ਪੰਜਵਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਦੇ 74 ਪਦੇ, ਇਕ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ, ਇਕ ਥਿਤੀ, ਇਕ ਵਾਰ (ਸਤ), ਨਾਮਦੇਵ ਦਾ ਇਕ ਪਦਾ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ 5 ਪਦੇ ਹਨ।

4. ਆਸਾ ਰਾਗ:-

ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ 'ਸੋਦਰ' ਦਾ ਅਤੇ 'ਸੋ ਪੁਰਖ' ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ । ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ 231 ਚਉਪਦੇ, 39 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਤਿੰਨ ਬਿਰਹੜੇ, ਦੋ ਪਟੀਆਂ, 35 ਛੰਦ, ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਹੈ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਅਧੀਨ 37 ਸ਼ਬਦ ਕਬੀਰ ਦੇ, 5 ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ, 6 ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਤਿੰਨ, ਧੰਨੇ ਦੇ (ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜਾ ਮਹਲੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦਾ ਹੈ) ਅਤੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਹਨ।

5. ਗੁਜਰੀ ਰਾਗ:-

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੁਲ 48 ਚਉਪਦੇ 9 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਅਤੇ ਦੋ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਦੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਮਹਲੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦੀ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 8 ਸ਼ਬਦ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਹਨ (ਦੋ ਕਬੀਰ+ਇਕ ਰਵਿਦਾਸ+ਦੋ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ+ਦੋ ਨਾਮਦੇਵ+ਇਕ ਜੈਦੇਵ)

6. ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ ਰਾਗ:

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੁਲ 47 ਚਉਪਦੇ ਹਨ ਜਿਨਾਂ ਵਿਚੋਂ 6 ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ 38 ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹਨ।

7.ਬਿਹਾਗੜਾ ਰਾਗ:

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦੋ ਚਉਪਦੇ, 15 ਛੰਦ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ਚੋਥੇ ਦੀ ਹੈ।

8. ਵਡਹੰਸ ਰਾਗ:-

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ 24 ਚਉਪਦੇ, ਦੋ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, 17 ਛੰਦ (ਦੋ ਘੋੜੀਆਂ ਦੇ) ਨੌ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ਚੋਥਾ ਵੀ ਹੈ।

9. ਸੋਰਠਿ ਰਾਗ:

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੁਲ 139 ਚਉਪਦੇ, 10 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ਚੋਥਾ ਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 23 ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ 11 ਕਬੀਰ ਦੇ, 3 ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ, 7 ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ 2 ਭੀਖਣ ਦੇ ਹਨ।

10. ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ:-

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ 93 ਚਉਪਦੇ, 3 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, 5 ਛੰਦ ਹਨ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਅਧੀਨ 17 ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 5 ਕਬੀਰ ਦੇ, 5 ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ, ਤਿੰਨ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਤੇ ਇਕ ਇਕ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਸੈਣ, ਪੀਪਾ ਤੇ ਧੰਨਾ ਦੇ ਹਨ।

11. ਜੈਤਸਰੀ ਰਾਗ:-

ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਕੁਲ 27 ਚਉਪਦੇ, ਤਿੰਨ ਛੰਤ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ਪੰਜਵਾਂ ਵੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।

12. ਟੋਡੀ ਰਾਗ:-

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ 32 ਚਉਪਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਅਧੀਨ ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।

13. ਬੈਰਾੜੀ ਰਾਗ:-

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੁਲ 7 ਚਉਪਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ 6 ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਤੇ ਇਕ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਹੈ।

14. ਤਿਲੰਗ ਰਾਗ:-

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ 12 ਚਉਪਦੇ, 5 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, (ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਨਹੀਂ) ਤੇ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਕਬੀਰ ਦਾ ਤੇ ਦੋ ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਹਨ।

15. ਸੂਹੀ ਰਾਗ:-

ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 82 ਚਉਪਦੇ, 16 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, 3 ਕੁਚਜੀ, ਸੁਚਜੀ ਤੇ ਗੁਣਵੰਤੀ, 29 ਛੰਦ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ਤੀਜੇ ਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 10 ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਪੰਜ ਕਬੀਰ ਦੇ, ਤਿੰਨ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਤੇ ਦੋ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ।

16 ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ:-

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੁਲ 149 ਚਉਪਦੇ 11 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਇਕ ਥਿਤੀ, ਦੋ ਵਾਰ ਸਤ, 9 ਛੰਦ, ਇਕ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ਚੋਥਾ ਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 16 ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ 12 ਕਬੀਰ ਦੇ, ਇਕ ਨਾਮਦੇਵ, 2 ਰਵਿਦਾਸ ਤੇ 1 ਸਧਨਾ ਦਾ ਹੈ।

17. ਗੋਂਡ ਰਾਗ:-

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੁਲ 28 ਚਉਪਦੇ ਤੇ ਇਕ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ 20 ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 11 ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਦੇ, 7 ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਤੇ 2 ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਹਨ।

18. ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ:-

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੁਲ 81 ਚਉਪਦੇ 22 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਇਕ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਮਹਲਾ ਤੀਜਾ, ਇਕ ਸਦ, ਛੇ ਛੰਦ (ਰੁਤੀ ਸਮੇਤ), ਇਕ ਓਅੰਕਾਰ ਮਹਲਾ 1, ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਅਲਾ" , ਦੋ ਵਾਰਾਂ (ਮਹਲਾ ਤੀਜਾ ਤੇ ਮਹਲਾ ਪੰਜਵੇਂ ਦੀ) ਇਕ ਵਾਰ ਸਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 18 ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ 12 ਕਬੀਰ ਦੇ, 4 ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ, ਇਕ ਰਵਿਦਾਸ ਤੇ ਇਕ ਬੇਣੀ ਦਾ ਹੈ।

19. ਨਟ ਨਾਰਾਇਨ ਰਾਗ:-

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਉਪਸਿਰਲੇਖ ਦੇ 19 ਚਉਪਦੇ ਅਤੇ 6 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਹਨ।

20. ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ ਰਾਗ:-

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ 14 ਚਉਪਦੇ ਦਰਜ ਹਨ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹਨ।

21. ਮਾਰੂ ਰਾਗ:

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੁਲ 60 ਚਉਪਦੇ, 20 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, 62 ਸੋਲਹੇ, ਇਕ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ਤੀਜਾ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ਪੰਜਵਾ ਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਲ 16 ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 12 ਕਬੀਰ ਦੇ, ਇਕ ਨਾਮਦੇਵ, ਇਕ ਜੈ ਦੇਵ ਅਤੇ ਦੋ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਹਨ।

22. ਤੁਖਾਰੀ ਰਾਗ:

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੁਲ 11 ਛੰਦ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬਾਹਰਮਾਹ ਇਸੇ ਮਗ ਵਿੱਚ ਹੈ।

23. ਕੇਦਾਰਾ ਰਾਗ:

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ 17 ਚਉਪਦੇ ਅਤੇ ਇਕ ਛੰਦ ਹੈ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਅਧੀਨ 7 ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਛੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਤੇ ਇਕ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ।

24. ਭੈਰਉ ਰਾਗ:

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੁਲ 99 ਚਉਪਦੇ ਤੇ 6 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 33 ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ 20 ਕਬੀਰ ਦੇ (ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ), 12 ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਤੇ ਇਕ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਹੈ।

25. ਬਸੰਤ ਰਾਗ:

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ 63 ਚਉਪਦੇ, 11 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ਪੰਜਵਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਲ 13 ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ 8 ਕਬੀਰ ਦੇ, ਇਕ ਰਾਮਾ ਨੰਦ, ਤਿੰਨ ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਤੇ ਇਕ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਹੈ।

26. ਸਾਰੰਗ ਰਾਗ:-

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ 159 ਚਉਪਦੇ, 7 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਇਕ ਛੰਦ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ਚੋਥਾ ਦੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨੌਂ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ 3 ਕਬੀਰ ਦੇ, 3 ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ, ਇਕ ਪਰਮਾਨੰਦ, ਇਕ ਤੁਕ ਸੂਰਦਾਸ ਦੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਹੈ।

27. ਮਲਾਰ ਰਾਗ:

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ 61 ਚਉਪਦੇ, 8 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਇਕ ਛੰਦ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਦੋ ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਹਨ।

28. ਕਾਨੜਾ ਰਾਗ:

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੁਲ 62 ਚਉਪਦੇ, 6 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਇਕ ਛੰਦ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ਚੋਥਾ ਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।

29. ਕਲਿਆਣ ਰਾਗ:

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੁਲ 17 ਚਉਪਦੇ ਅਤੇ 6 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਹਨ।

30.ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਰਾਗ:

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੁਲ 46 ਚਉਪਦੇ, 12 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਆਧੀਨ 9 ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 5 ਕਬੀਰ ਦੇ, 3 ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਇਕ ਬੇਣੀ ਦਾ ਹੈ।

31. ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਰਾਗ:

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਚਾਰ ਚਉਪਦੇ ਹਨ।

(ੲ) ਰਾਗ ਮੁਕਤ ਬਾਣੀਆਂ

ਜੋ ਬਾਣੀਆਂ ਕਿਸੇ ਰਾਗ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ ਉਹ ਰਾਗ ਮੁਕਤ ਬਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

1. ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ
2. ਗਾਥਾ ਮਹਲਾ 5
3. ਫੁਨਹੇ ਮਹਲਾ 5
4. ਚਉਬੋਲੇ ਮਹਲਾ 5
5. ਸਲੋਕ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀਉ ਕੇ
6. ਸਲੋਕ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਕੇ
7. ਸਵਯੇ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਬਾਕ ਮਹਲਾ 5
8. ਸਵਈਏ ਭਟਾਂ ਕੇ
9. ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ
10. ਮੁਦਾਵਣੀ ਮਹਲਾ 5
11. ਰਾਗ ਮਾਲਾ

ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਤਰਤੀਬ:

ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲਗਭਗ ਹਰੇਕ ਵਾਰ ਦੀ ਪਉੜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਜੋ ਸਲੋਕ, ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਗਏ ਉਹ ਅੰਤ ਵਿਚ 'ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ' ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਆਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਦੁਪਦੇ, ਤਿਪਦੇ, ਚਉਪਦੇ, ਪੰਚਪਦੇ, ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਫਿਰ ਛੰਦ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲੰਮੇਰੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਅਖੀਰ ਤੇ ਰਾਗ ਮੁਕਤ ਬਾਣੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਹਰ ਬਾਣੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਗਣਿਤ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਸ਼ੁੱਧ ਰਖਣ ਤੇ ਮੋਹਰ ਲਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਘਟਾਇਆ ਵਧਾਇਆ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸੰਪਾਦਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਇਨਾਂ ਅਨੋਖੇ ਝਲਕਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਲਈ ਕਿੰਨੇ ਚੇਤਨ ਸਨ।

ਕੁਲ ਬਾਣੀਕਾਰ:

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੁਝ 36 ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਤਰਤੀਬ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

(ੳ) ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ: ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 6 (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ)

(ਅ) ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ:- ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 15 (ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ, ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ, ਜੈ ਦੇਵ ਜੀ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ, ਧੰਨਾ ਜੀ, ਸੈਣ ਜੀ, ਪੀਪਾ ਜੀ, ਭੀਖਨ ਜੀ, ਸਧਨਾ ਜੀ, ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੀ, ਸੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਬੇਣੀ ਜੀ, ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ।

(ੲ) ਭੱਟ ਕਵੀ:- ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 11 (ਕਲਸਹਾਰ, ਜਾਲਪ, ਕੀਰਤ, ਭਿੱਖਾ, ਸਲ, ਭਲ, ਨਲ, ਗਯੰਦ, ਮਥੁਰਾ, ਬਲ ਤੇ ਰਹਿਬੰਸ) ।

(ਸ) ਗੁਰਸਿੱਖ: ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 4 (ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ, ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ, ਭਾਈ ਸਤਾ ਤੇ ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਜੀ)।

ਬਾਣੀ ਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ :

ਬਾਣੀ ਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਹਰੇਕ ਰਾਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੇ ਇਕ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

1. ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਮਹਲਾ ਵਾਰ ਤਰਤੀਬ
2. ਭਗਤ ਭਾਣੀ
3. ਭਟਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ
4. ਹੋਰ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ

ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਬਿਉਰਾ:

ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਬਿਓਰਾ ਇਸਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ:-

(ੳ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ :- ਮਹਲਾ 1, ਕੁਝ 974 ਸ਼ਬਦ 19 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ।

(ਅ) ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ : ਮਹਲਾ 2, 63 ਸਲੋਕ।

(ੲ) ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ : ਮਹਲਾ 3, ਕੁਝ 869 ਸ਼ਬਦ 17 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ।

(ਸ) ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ : ਮਹਲਾ 4, ਕੁਝ 638 ਸ਼ਬਦ 30 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ।

(ਹ) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ: ਮਹਲਾ 5, ਕੁਝ 2312 ਸ਼ਬਦ 30 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ।

(ਕ) ਗੁਰੂ ਤੇਗਬਹਾਦਰ ਜੀ: ਮਹਲਾ 6, ਕੁਝ 115 ਸ਼ਬਦ 15 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ।

ਭਗਤ ਬਾਣੀ:-

(ੳ) ਕਬੀਰ ਜੀ : 532 ਸ਼ਬਦ 16 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ।

(ਅ) ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ : 61 ਸਬਦ 18 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ।

(ੲ) ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ : 40 ਸ਼ਬਦ 16 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ।

(ਸ) ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਜੀ : 1 ਸ਼ਬਦ, ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਵਿਚ।

(ਹ) ਜੈ ਦੇਵ ਜੀ : 2 ਸ਼ਬਦ, 2 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ

(ਕ) ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ : 4 ਸ਼ਬਦ, 3 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ

(ਖ) ਧੰਨਾ ਜੀ: 3 ਸ਼ਬਦ, ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ।

(ਗ) ਸੈਣ ਜੀ : 1 ਸ਼ਬਦ, ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ।

(ਘ) ਪੀਪਾ ਜੀ : 1 ਸ਼ਬਦ, ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ।

(ਙ) ਭੀਖਨ ਜੀ: 2 ਸ਼ਬਦ, ਸੋਰਠਿ ਰਾਗ ਵਿਚ।

(ਚ) ਸਧਨਾ ਜੀ: 1 ਸ਼ਬਦ, ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਵਿਚ।

(ਛ) ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੀ: 1 ਸ਼ਬਦ, ਸਾਰੰਗ ਰਾਗ ਵਿਚ।

(ਜ) ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ: 1 ਸ਼ਬਦ, ਸਾਰੰਗ ਰਾਗ ਵਿਚ।

(ਝ) ਬੇਣੀ ਜੀ : 3 ਸ਼ਬਦ, 3 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ।

(ਞ) ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ:- 112 ਸਲੋਕ, 4 ਸ਼ਬਦ, 2 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ।

ਭਟਬਾਣੀ:- ਕੁਲ ਬਾਣੀ 123 ਸਵਈਏ

(ੳ)ਕਲਸਹਾਰ ਜੀ	ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇ	= 10
	ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਦੂਜੇ ਕੇ	= 10
	ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਕੇ	= 09
	ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚੌਥੇ ਕੇ	= 13
	ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪੰਜਵੇਂ ਕੇ	= 12
	ਕੁਲ ਜੋੜ	= 54

(ਅ) ਜਾਲਪ ਜੀ: ਕੁਲ 5 ਸਵਈਏ, ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਕੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ।

(ੲ) ਕੀਰਤ ਜੀ: ਕੁਲ ਸਵਈਏ 8, 4 ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਕੇ ਤੇ 4 ਮਹਲੇ ਚੌਥੇ ਕੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ।

(ਸ) ਭਿਖਜੀ: ਕੁਲ 2 ਸਵਈਏ, ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਕੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ।

(ਹ) ਸਲ੍ਹ ਜੀ: ਕੁਲ 3 ਸਵਈਏ, 1 ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਕੇ, 2 ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚੌਥੇ ਕੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ।

(ਕ) ਭਲ੍ਹ ਜੀ: ਇਕ ਸਵਈਆ, ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਕੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ।

(ਖ) ਨਲ੍ਹ ਜੀ: ਕੁਲ 16 ਸਵਈਏ, ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚੌਥੇ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ।

(ਗ) ਗੰਯਦ ਜੀ : ਕੁਲ 13 ਸਵਈਏ, ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚੌਥੇ ਕੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ।

(ਘ) ਮਥੁਰਾ ਜੀ: ਕੁਲ 14 ਸਵਈਏ, 7 ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚੌਥੇ ਕੇ ਤੇ 7 ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪੰਜਵੇਂ ਕੇ ਵਿਚ।

(ਙ) ਹਰਬੰਸ ਜੀ: ਕੁਲ 2 ਸਵਈਏ, ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪੰਜਵੇਂ ਕੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ।

ਹੋਰ ਬਾਣੀ ਕਾਰ:-

(ੳ) ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ:- 3 ਸਲੋਕ ਬਿਹਾਗੜਾ ਰਾਗ ਵਿਚ

(ਅ) ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਜੀ:- ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਜ ਪਊੜੀਆਂ।

(ੲ) ਭਾਈ ਸਤਾ ਜੀ:- ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਅੰਤਲੀਆਂ 3 ਪਉੜੀਆਂ।

(ਸ) ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਜੀ:- ਰਾਮ ਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸਦੁ।

ਸਾਰੰਸ਼:-

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਉਹ ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸੰਪਾਦਨ ਕਲਾ ਆਪਣੀ ਜੁਗਤ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਧੁਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੁਗੋ ਜੁਗ ਅਟਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਕਿੰਨੇ ਰਾਗ ਹਨ?
2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ?
3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕਿਸੇ ਦੋ ਰਾਗ ਮੁਕਤ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ?
4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ?
5. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਮਹਾਨ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ?
6. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਭੱਟ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਕਿੰਨੀ ਹੈ?

ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਿਉਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ?
2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਕਾਰਜ ਕਿਵੇਂ ਹੈ?
3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤਨੇਮ ਦੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ? ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਓ।
5. ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਅਤੇ ਮਾਲ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ?
6. ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਪੰਜ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦਿਓ।
7. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ?
8. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਕਿਵੇਂ ਹੈ?
9. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਕਿਉਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
10. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉੱਤੇ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

ਨਿਬੰਧਾਤਮਕ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਦੀ ਲੋੜ, ਸੰਕਲਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
3. ਸੰਪਾਦਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।

ਪਾਠ-10
ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ

ਵਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ :-

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਜੀ ਨੇ ਕਠਨ ਤਪੱਸਿਆ ਪਿੱਛੋਂ ਪਰਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਲੋਕਾਈ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਸਿਧਾਰਥ ਗੌਤਮ (ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਠੋਰ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਬੁੱਧ ਨੇ ਵੀ ਤਕਰੀਬਨ 6½ ਸਾਲ ਕਠਨ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ (ਮੁਕਤੀ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿਰਦੇ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਕਠੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਉਤਨੀ ਹੀ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਕਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਸੁੱਖ ਦੀ ਲਾਲਸਾ। ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਾ ਤਾਂ ਅਤਿ ਦੀ ਕਠੋਰ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਮਾਇਆਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਾਨਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਮਾਰਗ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਮੱਧ ਮਾਰਗ ਦਾ ਅਨੁਭਵ

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਕਠਿਨ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸਦਾ ਸਰੀਰ ਸੁੱਕ ਕੇ ਤੀਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਦੱਸਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਤੱਪ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਸੁੱਕੇ ਗੰਨੇ ਵਰਗੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਧਿਆਨ ਮਗਨ ਤੱਪ ਵਿੱਚ ਜੁਟਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਸੁਜਾਤਾ ਨਾਂ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਖੀਰ ਦਾ ਕਟੋਰਾ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ (ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ) ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਕੁ ਖੀਰ ਖਾਣ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣਾ ਖੱਬਾ ਹੱਥ ਅੱਗੇ ਫੈਲਾਇਆ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਗਵੱਈਆਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਉਸਦੇ ਨੇੜਿਓਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਗਾ ਰਹੀ ਸੀ-

"ਆਪਣੀ ਸਿਤਾਰ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨੀਆਂ ਢਿੱਲੀਆਂ ਨਾ ਛੱਡ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਪੈਦਾ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।
ਆਪਣੀ ਸਿਤਾਰ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨੀਆਂ ਨਾ ਕੱਸ ਕਿ ਟੁੱਟ ਹੀ ਜਾਣ।"

ਇਹ ਅਨੁਭਵੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੀ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦਾ ਰਹੱਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਐਸ਼ਵਰਜ ਵਿੱਚ ਖਚਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਨਾ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਫਾਕੇ ਕੱਟਣ ਨਾਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਹੀ ਬੁੱਧ ਦੇ ਚਲਾਏ ਧਰਮ ਦਾ ਮਧ-ਮਾਰਗ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਰਗ ਦੇ ਅੱਠ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਇਹ ਅਸ਼ਟ ਮਾਰਗ ਵੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਸੁਜਾਤਾ ਦੀ ਲਿਆਂਦੀ ਸਾਰੀ ਖੀਰ ਖਾ ਲਈ। ਉਹ ਫਿਰ ਬੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਕੀ ਪੰਜਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਜਦ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਲਗ ਪਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਮਹਾਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਉਸ ਮੰਜ਼ਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਜਿਸਦੀ ਉਸਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਖੋਲ੍ਹੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਸਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋ ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਇਹ ਸਾਥੀ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਾਰਨਾਥ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਗਏ

ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜ ਤਪੱਸਵੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਪਹਿਲਾ ਬੋਧ-ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਲੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ,"ਇਥੇ ਉਸਨੇ ਧਰਮ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਗੇੜਾ ਦਿੱਤਾ।" ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੀ ਆਰੀਆ ਸੱਚ, ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

(1) ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਸਾਲ ਕਠਿਨ ਤੱਪ ਕੀਤਾ ?

(2) ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਕਿਹੜਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।

(3) ਮੱਧ ਮਾਰਗ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਕੀ ਹੈ ?

(4) ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਿੱਥੇ ਅਤੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ?

ਮਧ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਅਸ਼ਟ ਮਾਰਗ

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਸਾਰਨਾਥ ਵਿੱਚ ਜੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਉਸਦਾ ਸਾਰ-ਤਤ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਕਠੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਵੀ ਉਨੀ ਹੀ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਕਿ ਪਦਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਸੁੱਖ ਦੀ ਲਾਲਸਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਰਸਤਾ ਭਾਵ ਮੱਧ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਧ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਬੋਧੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ 'ਮੱਧ ਯਮਾ ਪ੍ਰਤਿ ਪੱਤੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਰਗ ਦੇ ਅੱਠ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਅਸ਼ਟ ਮਾਰਗ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਸੰਯੁਤ-ਨਿਕਾਏ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ – "ਇਹ ਮੱਧ ਮਾਰਗ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ (ਅੱਠ-ਅੰਗੀ-ਮਾਰਗ) ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬੁੱਧਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠਣ ਦਾ ਸਹੀ ਰਸਤਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਮਧ-ਮਾਰਗ ਹੀ ਅਸ਼ਟ ਮਾਰਗ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅੱਠ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ।

ਅਸ਼ਟ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਚਾਰ ਆਰੀਆ ਸੱਚ :-

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਟ-ਮਾਰਗ ਚਾਰ ਆਰੀਆ ਸੱਚ ਦੀ ਚੌਥੀ ਸਚਾਈ ਦਾ ਹੀ ਨਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਅੱਠ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਅਮਰ ਸੱਚਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧਮਤ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਸ਼ਟ ਮਾਰਗ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਸਾਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਆਰੀਆਂ ਸੱਚ ਜਾਂ ਅਮਰ ਸੱਚ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰੂਹਾਨੀ ਸਿੱਖਿਆ ਚਾਰ ਸੱਚਾਈਆਂ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਬੋਧੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਆਰੀਆ ਸੱਚ (ਆਰਯ ਸੱਤ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਸ਼ਬਦ ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇੱਕ ਨਸਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਇੱਥੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਨੇਕ, ਉੱਤਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਹਰ ਭਲੇ ਮਾਣਸ ਲਈ ਆਰੀਆ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਅਮਰ ਸਚਾਈਆਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਧਰਮ ਚੱਕਰ ਪਰਵਰਤਨ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਸਵੈ-ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਸੰਬੰਧੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਚਾਰ ਸਚਾਈਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲੈਣ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਮਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ-ਆਰੀਆ ਸਤਯ ਨੂੰ ਪਹੀਏ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਧੁਰੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹੀ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਚੱਕਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰ ਸਚਾਈਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ –

(1) ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਹੈ।

(2) ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।

(3) ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(4) ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਦਾ ਇੱਕ ਰਸਤਾ ਹੈ।

(1) ਦੁੱਖ ਹਨ :

ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਗਤੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਜੀਵ ਦਾ ਜਨਮ ਦੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ - ਜਨਮ ਲੈਣਾ, ਬਿਮਾਰ ਹੋਣਾ, ਮਰ ਜਾਣਾ, ਵਿਛੋੜ ਜਾਣਾ, ਸਭੇ ਦੁੱਖ ਹਨ। ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹਨ - ਇੱਕ ਉਹ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ, ਦੂਜੀਆਂ ਉਹ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਪਰ ਨਾ ਮਿਲੀਆਂ, ਉਹ ਦੁਖਦਾਈ ਬਣੀਆਂ ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤਾਂ ਵੀ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਸੰਤਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਦੁੱਖ ਬਹੁਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭੋਗਿਆ ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਤਾਨ ਹੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਤਾਨ ਨੇ ਦੁਖੀ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਅਣਹੋਂਦ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ, ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਅਕਸਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ,"ਮੈਂ ਦਰਸ਼ਨ ਆਚਾਰੀਆ ਨਹੀਂ ਹਾਂ — ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ, ਬਹਿਸ ਵਿੱਚ ਵਕਤ ਜਾਇਆ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਲਭਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਦੁੱਖ, ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋਂਦ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਧੂਆਂ ਅਤੇ ਪਾਪੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਕਰੋਪੀ, ਬਿਮਾਰੀ, ਹੜ੍ਹ, ਤੂਫ਼ਾਨ, ਭੂਚਾਲ, ਸੋਕਾ, ਇਹ ਸਭ ਨੂੰ, ਚੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਤੇ ਮਾੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਦੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਆਪ ਸਹੇੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਦੁੱਖ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਬੰਦੇ ਫਸਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਾਧੂ ਮੁਕਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁੱਸਾ, ਈਰਖਾ, ਚੁਗਲੀ, ਹੰਕਾਰ, ਘਿਰਣਾ, ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਦੁੱਖ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਗੁੱਸਾ, ਈਰਖਾ, ਚੁਗਲੀ, ਘਿਰਣਾ ਆਦਿਕ ਦਾ ਚੱਕਰ ਹੋਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਾਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ। ਸਮਯੁੱਤ ਨਿਕਾਇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ — "ਭਿੱਖੂਓ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਵਧੀਕ ਪਾਣੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਹੰਝੂ ਵਧੀਕ ਹਨ? ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਅਣਗਿਣਤ ਵਾਰ ਰੋਏ, ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ 'ਤੇ, ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਮੌਤ 'ਤੇ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ 'ਤੇ, ਜਾਇਦਾਦ ਖੁੱਸ ਜਾਣ ਦੇ ਦੁੱਖ 'ਤੇ, ਯੁੱਗਾਂ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਹੰਝੂ ਵਹਾਉਂਦੇ ਆਏ ਹੋ।"

(2) ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ :

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੀ ਅਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਦਾ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਅੱਪੜ ਸਕਦੇ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਿਵੇਂ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਬਗੈਰ ਉਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ।

ਸੰਸਾਰ ਅਨਿੱਤ ਹੈ। ਹਰ ਵਸਤ ਹਰ ਪਲ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਥਿਰ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਸਥਿਰਤਾ ਭਰਾਂਤੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਸਤ ਵਕਤ ਦੇ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਰੁੜ੍ਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਬੁੱਧ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਵਸਤੂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਵਕਤ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ। ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ 'ਇਹ ਹੈ' ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਇਹ ਕਹੇ ਕਿ 'ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ' ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਕਥਨ ਠੀਕ ਹਨ। ਕਾਰਨ ਕਾਰਜ ਦੇ ਇਸ ਬੋਧੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ 'ਪਰਤੀਤ-ਸਮ-ਉਤਪਾਦ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - 'ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਹੋਂਦ', ਭਾਵ ਹਰ ਵਸਤੂ ਕਿਸੇ ਆਸਰੇ ਤੇ ਟਿਕੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ। ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਕੁਝ ਵੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ? ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ ਜੋ ਸਥਿਰ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਕਦੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਈ ਹੋਵੇ? ਜੁੱਗਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀ ਕੋਈ ਹਸਤੀ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ? ਤਦ ਬੁੱਧ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦਾ। ਬਾਰ-ਬਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਖਦਾ - 'ਮੇਰਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਮੈਂ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

ਸੰਸਾਰ ਨੇਕੀ ਬਦੀ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨੇਕ ਕੰਮ ਕਰੋਗੇ ਤਾਂ ਉੱਤਮ ਨਤੀਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਗੇ। ਬੁਰੇ ਕੰਮ ਕਰੋਗੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਬੁਰਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੁਗਤਣ ਲਈ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਜਨਮ ਲਵੋਗੇ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਇਸ ਭਟਕਣਾ ਵਿੱਚ ਤੁਰਦੇ ਜਾਉਗੇ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਿਰਵਾਨ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਾ ਨਾਮ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਹੈ। ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨੂੰ 'ਤਲਹਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਾਮਨਾ, ਇੱਛਾ। ਦੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇੱਕ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਫਲਾਣੀ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਮਾਲਕ ਮੈਂ ਹੋਵਾਂ। ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਅਸੀਂ ਕਾਰਜ ਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਹੜੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੁਆਰਥ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਅਸੀਂ ਜੇ ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਵੀ ਹੋਈਏ ਕਿ ਨਤੀਜੇ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਵੀ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਪ੍ਰਬਲ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਰੁਕਦੇ ਨਹੀਂ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਵੱਲ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਦੁੱਖ, ਕਰਮ, ਮੌਤ, ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਬਾਰ-ਬਾਰ, ਅਨੰਤ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

(3) ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਤਿਆਗਣ ਨਾਲ ਮਨ ਨਿਰਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਗਾਤਾਰ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵਕਤ ਅਜਿਹਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਰਮ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਰਮ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨਾ, ਭਲਾ ਕਰਨਾ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਖ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਬੁਰੇ ਹਨ ਜਾਂ ਨੇਕ। ਜੇ ਮੇਰੇ ਸਵਾਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬੁਰਾ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇ ਪਰ ਦੂਜੇ ਦਾ ਭਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਦ ਨੇਕੀ ਹੈ।

ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਜਮ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੋਧੀ 'ਅਰਹਤ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਤ ਪਦ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਅਰਹਤ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਨਾ ਚਿਰ ਉਸਦਾ ਮਨ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਉਸਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬੁੱਧ 'ਦੀਘਨਿਕਾਇ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿੱਚ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਦਾ ਹੈ – "ਮੈਂ ਆਤਮ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਇੱਕ ਕੋਠੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਧਿਆਨ ਮਗਨ ਸਾਂ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਦੇਖੀ। ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕਿ ਕੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਮੈਂ ਉਧਰ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਦੇਰ ਤੋਂ ਬੱਦਲ ਗੱਜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਕੜਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੋ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਚਾਰ ਬਲਦਾਂ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਬੰਦੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ – ਮਿੱਤਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬਿਜਲੀ ਕੜਕੀ ਸੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਗਿਰੀ ਸੀ ?" ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ,"ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸੁੱਤੇ ਸੀ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾਗਦਾ ਸੀ।" ਉਸਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਸਉ ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਾਂ। ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਸੁੱਤਾ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਬੇਹੋਸ਼ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਲਾਗੇ ਬਿਜਲੀ ਗਿਰੇ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੇ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗੇ।" ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਿਆਨੀ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਚਾਰ ਪੜਾਅ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਓ ਹੈ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼। ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਵਾਨਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਦੂਜਾ ਪੜਾਉ ਹੈ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ, ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੀਜਾ ਪੜਾਉ ਹੈ ਵਾਸ਼ਨਾ, ਨਫ਼ਰਤ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਦਾ। ਚੌਥੀ ਸਟੇਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਅਰਹਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਨੇਕੀ, ਸੁਖਮਤਾ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(4) ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ :

ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਨਾਮ ਨਿਰਵਾਣ ਹੈ। ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਜੋ ਮਾਰਗ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਅਸ਼ਟਾਂਗ-ਮਾਰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅੱਠ ਅੰਗਾਂ ਵਾਲਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੱਠ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਕੇ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਇਸ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

(1) ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ ?
(2) ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁੱਖ ਕਿਵੇਂ ਦੂਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ?
(3) ਸੰਸਾਰ ਅਨਿੱਤ ਹੈ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
(4) ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਜਮ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਵੇ ਉਸਨੂੰ ਬੋਧੀ ਕੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ?
(5) ਉਪਰੋਕਤ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ?
(6) ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਦੋ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ ?
(7) ਚਾਰ ਆਰੀਆਂ ਸੱਚ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ?

ਅਸ਼ਟ-ਮਾਰਗ :-

ਅਸ਼ਟ ਮਾਰਗ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਨਹਿਰੀ ਰਸਤਾ ਹੈ। 'ਸੰਯੁਤ ਨਿਕਾਏ' ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਮਾਰਗ ਸੰਬੰਧੀ ਆਰਯ ਸਤਿ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਠ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਜੋ ਇਸ ਮਾਰਗ ਉਪਰ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਰਵ ਉੱਤਮਤਾ ਦਾ ਭਾਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧੰਮਪਦ ਵਿੱਚ ਸਾਫ਼ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਠ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

(1) ਸਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ :

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ 'ਸਮਯਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ' ਅਤੇ ਪਾਲੀ ਵਿੱਚ 'ਸੱਮਾ ਦਿੱਠੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਅਸੀਂ ਗਲਤ ਤੇ ਠੀਕ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਾਂਗੇ। ਕੀ ਤਿਆਗਣਾ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਚੁਣਨਾ ਹੈ ਇਸਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਤੇ ਅਵਿਦਿਆ ਗਲਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਵਿਦਿਆ ਕਾਰਨ ਗਲਤ ਫੈਸਲੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਕੀ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕੀ ਅਨੁਚਿਤ ਹੈ। ਕੀ ਨੈਤਿਕ ਹੈ, ਕੀ ਅਨੈਤਿਕ, ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੇ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਬੋਧੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਰਥ 'ਬੁੱਧ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ' ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਅਰਥ ਪਿੱਛੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਹਨ।

(2) ਸਹੀ ਸੰਕਲਪ :

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਸਮਯਕ-ਸੰਕਲਪ' ਨੂੰ ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ 'ਸੱਮਾ-ਸਕੱਪੋ' ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਹੀ ਭਾਵਨਾ, ਨੇਕ ਇਰਾਦਾ। ਸਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸ ਦਵੇਗੀ ਕਿ ਕੀ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਕੀ ਬੁਰਾ, ਪਰ ਜੇ ਨੀਅਤ ਮਾੜੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਸਵਾਰਥ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਅਸੀਂ ਗਲਤ ਚੋਣ ਕਰਾਂਗੇ। ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ ਜੇ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਨਾ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ। ਦ੍ਰਿੜ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਨੇਕੀ ਕਰਾਂਗੇ।

(3) ਸਹੀ ਬਾਣੀ :

ਠੀਕ ਬੋਲ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ 'ਸਮਯਕ-ਵਾਕ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ 'ਸੱਮਾ-ਵਾਦਾ'। ਸੰਤੁਲਤ ਮਨੁੱਖ ਤੇਜ਼ਤਰਾਰਾ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ, ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ, ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ ਜੋ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰੇ। ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਲੁਕਾ ਕੇ ਨਾ ਰੱਖੋ। ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਾ ਕਰੋ। ਨਿੰਦਾ ਚੁਗਲੀ ਨਾ ਕਰੋ। ਗੁਸੈਲਾ, ਭੜਕੀਲਾ ਮਨੁੱਖ ਭਾਂਵੇ ਕਿੰਨਾ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੋਵੇ ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

(4) ਸਹੀ ਕਰਮ :

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਕਰਮ ਨੂੰ 'ਸਹੀ ਕਮਾਈ' ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਸਹੀ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ :-

(ੳ) ਜੀਵ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਮਨਾਹੀ।

(ਅ) ਜੋ ਦਿੱਤਾ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਮਨਾਹੀ।

(ੲ) ਅਨੈਤਿਕ ਕਾਮ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਮਨਾਹੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਮਨਾਹੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦਇਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹਰ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਹੋਵੇ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ ਝੱਲ ਕੇ ਪਾਲਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਰਹਿਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਉਪਰ ਦਿਆਲੂ ਹੋਵੇ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀਮਤੀ ਸੁਗਾਤਾਂ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਕੁ ਪਿਆਰ ਦਿਉ, ਉਹ ਵਧੀਕ ਅਸਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ।

(5) ਸਹੀ ਕਿਰਤ :

ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਵਧੀਕ ਕੀਮਤ ਵਸੂਲਣੀ, ਲੋੜਵੰਦ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਪਾਪ-ਕਿਰਤ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਕਮਾਈ ਨੁਕਸਾਨਦਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਕੁ ਕਿੱਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੇ ਵਧੀਕ ਆਮਦਨ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਅਪਨਾਉਣੇ, ਇਹ ਕਿੱਤੇ ਹਨ – ਝਟਕਈ ਦਾ ਕਿੱਤਾ, ਸ਼ਰਾਬ ਵੇਚਣ ਦਾ ਕੰਮ, ਜ਼ਹਿਰ ਵੇਚਣ ਦਾ ਵਪਾਰ, ਗੁਲਾਮਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ। ਘੱਟ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਲਵੋ ਪਰ ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਬੇਈਮਾਨੀ ਨਾ ਕਰੋ। ਅਮਾਨਤ ਵਿੱਚ ਖਿਆਨਤ ਦੁੱਖ ਦੀ ਖਾਣ ਹੈ।

(6) ਸਹੀ ਪ੍ਰਯਤਨ :

ਧਰਮ ਪੰਧ 'ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਕਈ ਵਾਰ ਮਨ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਲੋਭ, ਲਾਲਚ, ਕਾਮ ਜਾਂ ਹੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਫੱਸਦੇ ਦੇਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਉੱਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸਖ਼ਤ ਪਹਿਰਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਮਨ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਚੰਗੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰੋ ਤਾਂ ਕਿ ਧਰਮ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਵੇ। ਬੁਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗੋ। ਮਨ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਚੰਗੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੀ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਤੇ ਬੁਰੇ ਖਿਆਲਾਂ ਤੋਂ ਬਚੋ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਇਹ ਤਰੀਕੇ ਹਨ :-

(ੳ) ਜਿਸ ਵਸਤੂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਬੁਰੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋਣ, ਉਸ ਵਸਤੂ ਦੀ ਥਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਵਸਤੂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿਉ।

(ਅ) ਜੇ ਫਿਰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਪਰੇ ਨਾ ਹਟੇ ਤਾਂ ਬੁਰੀ ਵਸਤੂ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸਦੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਤਿਆਗੋ।

(ੲ) ਜੇ ਫਿਰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਲਾਂਭੇ ਨਾ ਹਟੇ ਤਾਂ ਬੁਰੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢੋ।

(ਸ) ਨੇਕ ਭਲੇ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰੋ।

(7) ਸਹੀ ਸਿਮ੍ਰਤੀ :

ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਮਨੋਭਾਵਨਾ। ਬਿਨ੍ਹ ਸੋਚੇ ਵਿਚਾਰੇ ਕਾਹਲੇਪਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ। ਬਿਨ੍ਹ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਮੂੰਹੋਂ ਨਹੀਂ ਕੱਢਣਾ। ਸਾਰਾ ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ ਨਿਯਮਿਤ ਹੋਵੇ। ਜਿੱਥੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਵੋ, ਜਾਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਵੋ, ਚਾਹੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੋਵੋ, ਸਾਰਾ ਵਿਹਾਰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਹੋਵੇ। ਤੁਰਨ ਫਿਰਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹਾਵ ਭਾਵ ਤਕ ਇਹੀ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਸੰਜਮ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਚਾਰ-ਚੁਫ਼ੇਰੇ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਤੋਂ ਚੇਤੰਨ ਰਹੋ। ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਪਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਕਾਰਨ ਲੱਭੋ। ਕਾਰਨ ਮਿਲ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਸਹੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਬੁਰਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਤਾਂ ਮਨਾਹੀ ਹੈ ਹੀ, ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਵੀ

ਸੋਚੋ ਕੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਦੀ ਭੁੱਖ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਾਕਈ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਕਿਤੇ ਦਿਖਾਵਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਸਹੀ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਬਾਰੇ ਚਾਰ ਪੜਾਓ ਸਹਾਈ ਹਨ :–

(ੳ) ਕਾਯਾ ਉਪਸਥਾਨ : ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਾਦ ਰੱਖੋ ਕਿ ਸਰੀਰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਬੇਮਾਇਨਾ (ਵਿਅਰਥ) ਸਮਝੋ। ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਵੇਰ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਕਿਉਂਕਿ ਨੇਕੀ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਵਾਹਨ ਵੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰੋ। ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਖਾਓ-ਪੀਓ ਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਰੱਖੋ। ਪਰ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵਾਹਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਮਹੱਤਤਾ ਨਾ ਦਿਓ।

(ਅ) ਵੇਦਨਾ ਉਪਸਥਾਨ : ਵੇਦਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੂਚਨਾ, ਭਾਵ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਅਨੁਭਵ। ਅਹਿਸਾਸ ਕਰੋ ਕਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਉੱਤਮ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਪਾਸ ਵੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਫਰਕ ਹੋਇਆ ?

(ੲ) ਚਿੱਤ ਉਪਸਥਾਨ : ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪਹਿਰਾ ਦਿਓ। ਸਮਤੋਲ ਕਾਇਮ ਰੱਖੋ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤੁਰੰਤ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰੀ ਜਾਉ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰੋ ਕਿ ਸਹੀ ਹਨ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ। ਮਨ ਪਲ-ਪਲ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨ ਨੂੰ ਇਵੇਂ ਸਿੱਧਾ ਕਰੋ ਜਿਵੇਂ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਸਿਧਾਈਦਾ ਹੈ।

(8) ਸਹੀ ਸਮਾਧੀ :

ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਧਿਆਨ। ਇੱਕ ਨੁਕਤੇ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਾ। ਇਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹੈ। ਸਮਾਧੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ੁੱਧ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਧੀ ਮਨ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਖ਼ੁਰਾਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨ ਸੰਤੁਲਿਤ ਅਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਉਪਰ ਖੇੜਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨ ਧਰਮ ਦੇ ਉੱਚੇ ਪੱਧਰਾਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਧੀ ਉਹ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਲਗਾਤਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦੀ ਨਾਸ਼ਵਾਨਤਾ ਤੋਂ ਨਿਰਮਲ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਧੀ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਪੜਾਉ ਹਨ :–

(ੳ) ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਮਾਧੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਫਿਰ ਸ਼ੰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਦੂਜੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ੰਕੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਤੀਜੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਮਨ ਅਨੰਦ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਸਰਵੋਤਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸੰਮੋਂ ਹਨ ਨਾ ਅਨੰਦ। ਨਾ ਦੁੱਖ ਨਾ ਸੁੱਖ। ਨਾ ਮੋਹ ਨਾ ਤਿਆਗ। ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਵੀ ਸੁਧ-ਬੁਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਨਾ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਨਾ ਕੋਈ ਪਰਾਇਆ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸੋਨਾ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਇੱਕ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਰਹਤ ਬਣਦਾ ਹੈ।

(ਸ) ਚੌਥੀ ਅਵਸਥਾ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਆਖਦਾ ਹੈ,"ਧੰਨ ਹਨ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਫਿਣ ਪਕੜ ਲਿਆ। ਪਛਤਾਉਣਗੇ ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਿਣ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।"

ਇਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਅਸ਼ਟ ਮਾਰਗਾਂ ਉਪਰ ਚਲ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

(1) ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ?

(2) ਅਸ਼ਟ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੋ ?

(3) ਸਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?

(4) ਸਹੀ ਸੰਕਲਪ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ?

(5) ਸਹੀ ਵਾਣੀ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ?

(6) ਸਹੀ ਪ੍ਰਜਤਨ ਕੀ ਹੈ ?

(7) ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ?

ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਹਨ। ਕਿਵੇਂ ?
2. ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ?
3. ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਦਾ ਰਸਤਾ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ?
4. ਸਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
5. ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਕਰਮ ਕਿਸਨੂੰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ?
6. ਸਹੀ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਿਸਨੂੰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ?
7. ਸਹੀ ਗ੍ਰਿਸਟੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
8. ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਸਮਾਧੀ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ ?

ਨਿਬੰਧਾਤਮਕ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਆਰੀਆ ਸੱਚ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
2. ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸ਼ਟ ਮਾਰਗ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ?

ਪਾਠ -11
ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ

ਵਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ :-

ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਦੋ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਚਲਦੀਆਂ ਸਨ : ਇੱਕ ਵੈਦਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਗੈਰ-ਵੈਦਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਸਨ। ਆਰੀਆ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੱਮਣਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸਤਿਕ ਕਹਿ ਕੇ ਭੰਡਿਆ ਸੀ। ਨਾਸਤਿਕ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਰੱਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਸਨ। ਨਾਸਤਿਕ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮਨੂ ਆਪਣੀ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, 'ਨਾਸਤਿਕੋ ਵੇਦ ਨਿੰਦਕਹ' ਭਾਵ ਨਾਸਤਿਕ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਵੇਦ ਨਿੰਦਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੱਮਣ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਦੋ ਧਰਮ – ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਜੈਨ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ।

ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ :-

ਜੈਨ ਧਰਮ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਨਾਤਨੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਜੈਨੀਆਂ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਸੋਂ 1971 ਦੀ ਜਨ-ਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ 26,04,646 ਸੀ। ਗੁਜਰਾਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਭਾਵੇ ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਜੈਨੀ ਲੋਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸੌ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੱਚੀ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਕੁਝ ਤੱਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਸਾਧੂਆਂ ਵਾਲਾ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਹੜੱਪਾ-ਕਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਵੈਦਿਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮਤ ਨਾਲੋਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਕਾਰਨ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਜੈਨ ਮਤ ਬੁੱਧਮਤ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਫਿਰਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਨਵੀਨ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਤੱਤ ਰਿਗਵੇਦ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ। ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਕਰਕੇ ਇਹ ਬੁੱਧਮਤ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ।

ਜੈਨ ਮਤ ਵਾਲੇ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸ 24 'ਤੀਰਥੰਕਰਾ' ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਤੀਰਥੰਕਰ' ਦਾ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਹੈ – 'ਪੁਲ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ'। ਭਾਵ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਾਵ-ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤੀਰਥੰਕਰ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਪਵਿੱਤਰ ਪੁਲ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਬਾਨੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਖਰੀ ਤੀਰਥੰਕਰ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 23 ਤੀਰਥੰਕਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਵੇਂ ਮਹਾਵੀਰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਮੋਢੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਸੁਧਾਰਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੋਂਦ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਜੈਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਵਿੱਤਰ ਰਿਵਾਇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੁਆਮੀ ਮਹਾਂਵੀਰ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਤੀਰਥੰਕਰ ਪਾਰਸ਼ਵ ਨਾਥ ਬਾਰੇ ਜੋ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੀ ਬਜਾਇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਏਨੀ ਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਾਰਾਨਸੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਸ਼ਵਸੇਨ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ 30 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਸੰਨਿਆਸ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਜੈਨ ਸੋਮਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ 777 ਪੂਰਵ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪੂਰਬਲੇ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

(1) ਜੈਨ ਧਰਮ ਕਿਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਰਮ ਹੈ ?

(2) ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜੈਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿੰਨੀ ਹੈ ?

(3) 'ਤੀਰਥੰਕਰ' ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?

(4) ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਕੁਲ ਕਿੰਨੇ ਤੀਰਥੰਕਰ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਮਹਾਂਵੀਰ ਕਿੰਨਵੇਂ ਤੀਰਥੰਕਰ ਸਨ ?

ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ :-

ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਜਿਸਦਾ ਅਸਲ ਨਾਮ ਵਰਧਮਾਨ ਸੀ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 599 (ਈਸਵੀ ਪੂਰਬ) ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਬਸਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪਟਨੇ ਤੋਂ 40 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਧਾਰਥ ਸੀ ਜੋ ਅਮੀਰ ਖੱਤਰੀ ਤੇ ਇੱਕ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਤ੍ਰਿਸ਼ਲਾ ਸੀ ਜੋ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਲਿੱਛਵੀ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਵਰਧਮਾਨ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤ੍ਰਿਸ਼ਲਾ ਨੂੰ 14 ਸੁਪਨੇ ਆਏ ਸਨ। ਮਹਾਂਵੀਰ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੋਇਆ। ਪਿਤਾ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਨੇ 30 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਤਪ ਕਰਨ ਲਈ ਜੰਗਲ ਦਾ ਰਾਹ ਫੜਿਆ। ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਕਰੜੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ। ਤਪੱਸਿਆ ਦੌਰਾਨ ਅਗਿਆਨੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤੇ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੋਮਦੱਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਤਨ ਢਕਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਲੰਗੋਟੀ ਵੀ ਮਕਰ ਨਾਲ ਖੋਹ ਲਈ ਤੇ ਆਪ ਅਲਫ ਨੰਗੇ ਤੱਪ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਪ ਦਿਗੰਬਰ ਅਖਵਾਏ। ਦਿਗੰਬਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਹੈ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸਦਾ ਲਿਬਾਸ ਆਕਾਸ਼ ਹੋਵੇ। ਦਿੱਗ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਅੰਬਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਲਿਬਾਸ। ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਦੋ ਫਿਰਕੇ ਹਨ ; ਇੱਕ ਦਿਗੰਬਰ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸਵੇਤਾਂਬਰ। ਦਿਗੰਬਰ ਨੰਗੇ ਸਾਧੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਵੇਤਾਂਬਰ ਚਿੱਟੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂ।

ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਨੇ ਵਰਤ ਰੱਖੇ। 16 ਦਿਨ ਦੀ ਲੰਮੀ ਸਮਾਧੀ ਪਿੱਛੋਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ 42 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਗਿਆਨ (ਜਿਸਨੂੰ ਜੈਨੀ 'ਕੇਵਲਜ ਪਦ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਜ੍ਰੰਭਿਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਲ੍ਹ ਦਰਖਤ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਅਤੇ ਰਿਜੂਬਾਲਿਕਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਮਹਾਸੈਨ ਦੇ ਬਗੀਚੇ ਵਿੱਚ ਪਾਵਾਪੁਰੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ 30 ਸਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਜੈਨ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। 8 ਮਹੀਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਚੌਮਾਸੇ ਤੇ ਬਰਸਾਤ ਦੇ 4 ਮਹੀਨੇ ਆਰਾਮ ਕਰਦੇ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਆਪਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਗਏ।

ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਪਾਵਾਪੁਰੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੋਇਆ। ਇੱਥੇ ਆਪ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

(1) ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਕਿੱਥੇ ਹੋਇਆ ?

(2) ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਤੱਪ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦੋਂ ਗਏ ?

(3) ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਨੂੰ ਦਿਗੰਬਰ ਸਾਧੂ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ?

(4) ਮਹਾਂਵੀਰ ਨੇ 'ਕੇਵਲਜ ਪਦ' ਕਦੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ?

(5) ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਿਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ?

(6) ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਕਿੱਥੇ ਹੋਇਆ ?

ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਸਿਖਿਆਵਾਂ :

ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੈਨ ਸ਼ਬਦ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਸ਼ਬਦ 'ਜਿਨ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜੇਤੂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੋਵੇ, ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਉੱਪਰ ਅਮਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁਕਤੀ (ਕੇਵਲਯ ਪਦ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜੈਨੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਜੈਨੀ ਨੈਤਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਚੱਤਮ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਰੂਪ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੇਕੀ, ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਉਚੇਰੇ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕ, ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਇਸ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤਾ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ -

(1) ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ ਪਾਪ ਹੈ (ਅਹਿੰਸਾ)

(2) ਸੱਚ ਤੇ ਚੱਲੋ (ਸੁਨਰਿਤ)

(3) ਜੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਉਹ ਨਾ ਲਉ (ਅਸਤੇਯ)

(4) ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਇਕੱਤਰ ਨਾ ਕਰੋ (ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ)

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਭਾਵ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸੰਜਮ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚਾਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :-

(1) ਆਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ :

ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਅਮਰ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਬੁਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੈਨੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਸਿਰਫ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੇ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦਰਖਤਾਂ, ਪੌਦਿਆਂ, ਹਵਾ, ਅੱਗ, ਪੱਥਰਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

(2) ਕਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ :

ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਰਮ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਦੋਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਗੇੜ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ। ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ

"ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੜੇ ਹੋਏ ਬੀਜ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਕੁਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਰੂਪੀ ਬੀਜ ਦੇ ਜਲਣ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰਕ ਹੋਂਦ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"

(3) ਮੋਕਸ਼ ਜਾਂ ਕੈਲਵਯ ਪਦ :

ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਮੋਕਸ਼ ਜਾਂ 'ਕੇਵਲਯ ਪਦ' ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਰਮ ਆਨੰਦ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ :

ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਬੱਚੇ ਦਾ ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਉਸਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮੂਲ ਬਿਰਤੀ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਉਹ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਢੱਕੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅਗਿਆਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਕਿਤੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਨੂੰ ਹਟਾਉਂਦੇ ਜਾਓ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਜਦੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਵੋਤਮ ਸ਼ੁੱਧ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ 'ਕੇਵਲਯ ਪਦ ' ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

(1) ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੋ।

(2) ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?

(3) ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਮੇਂ ਕਿਹੜਾ ਕੋਸ਼ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

(4) ਮੋਕਸ਼ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਪਦ ਆਖਦੇ ਹਨ ?

ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ 'ਤਿੰਨ ਰਤਨ' :

ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ 'ਕੈਲਵਯ ਪਦ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਾਤ, ਵਰਣ, ਲਿੰਗ, ਉਮਰ ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਮਾਰਗਾਂ ਤੇ ਚਲਣ ਲਈ ਤਿੰਨ ਰਤਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਰਤਨ ਹਨ - ਸੱਚਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਸੱਚਾ ਆਚਾਰ।

(1) **ਸੱਚਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ :**

ਸੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਸੱਚਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਸੱਚਾ ਆਚਾਰ ਕਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ 24 ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ, ਨੌਂ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਜੈਨ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਚੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਵੇ। ਸੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਅੱਠ ਅੰਗ ਹਨ :-

(i) ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

(ii) ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

(iii) ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਅਨੇਕਾਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਤਿਰਸਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

(iv) ਗਲਤ ਮਾਰਗ ਵੱਲ ਕੋਈ ਝੁਕਾਅ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

(v) ਪਵਿੱਤਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਪਰ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ।

(vi) ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਧਰਮ ਦੀ ਰਾਹ ਤੋਂ ਭਟਕ ਗਏ ਹੋਣ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰਾਹ ਤੇ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(vii) ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(viii) ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਪੂਰੇ ਮਨ ਨਾਲ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸੱਚਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਅੱਠ ਹੰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹਨ :-

(i) ਪਹਾੜ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ, ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਨਹਾ ਕੇ ਜਾਂ ਅੱਗ ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਝਣਾ।

(ii) ਝੂਠੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ।

(iiii) ਝੂਠੇ ਤਪੱਸਵੀਆਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ।

ਅੱਠ ਹੰਕਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

(i)	ਗਿਆਨ ਦਾ ਹੰਕਾਰ	(ii)	ਪੂਜਾ ਦਾ ਹੰਕਾਰ
(iii)	ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹੰਕਾਰ	(iv)	ਜਾਤੀ ਦਾ ਹੰਕਾਰ
(v)	ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੰਕਾਰ	(vi)	ਦੌਲਤ ਦਾ ਹੰਕਾਰ
(vii)	ਤੱਪ ਦਾ ਹੰਕਾਰ	(viii)	ਸੋਹਣੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਹੰਕਾਰ

(2) ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ :

ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ।

(3) ਸੱਚਾ ਆਚਰਣ :

ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸੱਚੇ ਆਚਰਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਆਚਰਣ ਤੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਿਯਮ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਭਾਵੇਂ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਮੁਨੀਆਂ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੋਹਾਂ ਉੱਪਰ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰੜਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਜੈਨ ਮੁਨੀਆਂ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਛੋਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਮਹਾਂ ਵਰਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

(i) ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਦੁਖ ਨਾ ਦੇਣਾ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਚਲਣਾ।

(ii) ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ।

(iii) ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤੂ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਨਾ ਰੱਖਣੀ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਦਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ।

(iv) ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਨਾ ਰੱਖਣਾ।

(v) ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ।

ਇਹਨਾਂ ਪੰਜ ਮਹਾਂ ਵਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੰਜ ਮਹਾਂਵਰਤ :

ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚਲੇ ਪੰਜ ਮਹਾ ਵਰਤਾ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

(i) ਅਹਿੰਸਾ

(ii) ਸੱਤ

(iii) ਅਸੱਤੇਯ

(iv) ਅਪਰਿਗ੍ਰਹਿ

(v) ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ

(1) ਅਹਿੰਸਾ :-

ਸਾਧਾਰਣ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅਹਿੰਸਾ ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਉਪਰ ਜ਼ੁਲਮ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਪਰ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਨਾ ਦੇਣਾ ਹੀ ਅਹਿੰਸਾ ਨਹੀਂ। ਹਿੰਸਾ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ।

(ੳ) ਮਨ ਕਰਕੇ : ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੀ ਬੁਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਮਾਨਸਿਕ ਹਿੰਸਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬੁਰਾਈ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ। ਜੇ ਮਨ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪਾਪ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਭੌਤਿਕ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਵੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਮਨੁੱਖ, ਮਨ ਵਿੱਚ ਪਾਪ ਲੋਚਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਤਦ ਵੀ ਉਹ ਹਿੰਸਕ ਹੈ। ਬੁਰਾਈ ਜੋ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਦੀ ਨਾ ਕਦੀ ਉਹ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਲੋੜ ਹਰ ਵੇਲੇ ਮਨ ਉਪਰ ਸਖ਼ਤ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਬਚਨ ਕਰਕੇ : ਬੁਰੇ ਬੋਲ ਬੋਲ ਕੇ ਹਿਰਦਾ ਦੁਖਾਉਣਾ ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਹੈ। ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲਣਾ, ਇਹ ਵੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲਈ ਕਸ਼ਟਦਾਈ ਹੋਵੇ। ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਪਿੱਛੇ ਜੇ ਬੁਰੀ ਮਨਸ਼ਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਸੱਚ ਵੀ ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਹੈ।

(ੲ) ਕਰਮ ਕਰਕੇ : ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਉੱਤੇ ਜਬਰ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਵਕਤ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਹਿੰਸਾ ਹੈ। ਬੇਜ਼ਬਾਨ ਪਸ਼ੂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ, ਨਾ ਉਜ਼ਰ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਪਾਪ ਸਾਡੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੇ ਬਣਾ ਕੇ ਆਤਮਾ ਉੱਤੇ ਚਿਪਕਾ ਦੇਵੇਗਾ ਤੇ ਸਾਡੀ ਮੁਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਪਵੇਗਾ। ਆਪ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਹੀਂ ਹਿੰਸਾ ਕਰਵਾਉਣੀ ਵੀ ਓਨਾ ਹੀ ਪਾਪ ਹੈ।

ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਰਮ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :-

(i) ਆਰੰਭੀ ਹਿੰਸਾ : ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੀਵ ਹਨ। ਕੁਝ ਜੀਵ ਵਿਕਸਿਤ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਅਵਿਕਸਤ। ਵਿਕਸਤ ਜੀਵ 'ਤਰਸ' ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਅਵਿਕਸਤ ਜੀਵ 'ਸਥਾਵਰ' ਹਨ। ਬਨਸਪਤੀ ਅਵਿਕਸਤ ਜੀਵ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਆਰੰਭੀ ਹਿੰਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਾਪ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ।

(ii) ਉਦਯੋਗੀ ਹਿੰਸਾ : ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਚਲਾਉਣ ਲਈ, ਬਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਲਈ ਪਰਿਵਰਸ਼ ਲਈ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਸਮੱਗਰੀ। ਵਪਾਰ ਹਿੱਤ ਜਾਂ ਘਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਹਿੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਦਯੋਗੀ ਹਿੰਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਾਪ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਘੱਟ ਹੈ।

(iii) ਵਿਰੋਧੀ ਹਿੰਸਾ : ਕੋਈ ਪਸ਼ੂ ਜਾਂ ਜੀਵ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਹੋ, ਇਹ ਵਿਰੋਧੀ ਹਿੰਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(iv) ਸੰਕਲਪੀ ਹਿੰਸਾ : ਇਸ ਵਿੱਚ ਬੇਕਸੂਰ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹਿੰਸਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਪ ਕਰਮ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਭ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਵਿੱਚੋਂ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਕਲਪੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

(2) ਸੱਤ :

ਝੂਠ ਦਾ ਤਿਆਗ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਰਮ ਪੰਧ 'ਤੇ ਸਿੱਧੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਝੂਠ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਧਰਮ ਨਹੀਂ। ਮਿੱਠੇ ਤੇ ਹਿਤਕਾਰੀ ਵਚਨ ਬੋਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕਰੋਧ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਝੂਠ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰੋਧ ਆਉਣ ਤੇ ਮੋਨ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਵੋ। ਝੂਠ ਤੇ ਕਰੋਧ ਕਲੇਸ਼ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹਨ। ਸੱਤ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਜ ਗੱਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰੋ :-

(i) ਕਿਸੇ ਉੱਪਰ ਝੂਠਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਨਾ ਲਾਓ।

(ii) ਕਿਸੇ ਦੇ ਭੇਦ ਦੂਜਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਕਰੋ।

(iii) ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਘਾਤ ਨਾ ਕਰੋ।

(iv) ਗਲਤ ਸਲਾਹ ਦੇ ਕੇ ਗੁਮਰਾਹ ਨਾ ਕਰੋ।

(v) ਜਾਲਸਾਜ਼ੀ, ਝੂਠੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ ਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰੋ।

(3) ਅਸਤੇਯ :

ਅਸਤੇਯ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਵਸਤੂ ਚੁਰਾ ਲੈਣੀ ਸਿੱਧਾ ਅਪਰਾਧ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਵਸਤੂ ਕਿਤੇ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਵੀ ਚੋਰੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਕਸਾ ਕੇ ਪਰਾਈ ਵਸਤੂ ਉੱਤੇ ਉਸਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਵਾ ਦੇਣਾ ਵੀ ਚੋਰੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਉਹ ਛੱਡ ਕੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਭੇਖ ਕਰਨਾ ਚੋਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਪਰਾਏ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਜੇ ਦੀ ਆਗਿਆ ਬਿਨਾ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹੋ ਤਾਂ ਵੀ ਚੋਰੀ ਹੈ।

ਚੋਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ :-

(i) ਸੂਖਮ ਚੋਰੀ।

(ii) ਸਥੂਲ ਚੋਰੀ।

ਸੂਖਮ ਚੋਰੀ ਵਿੱਚ ਨਿੱਕੇ ਮੋਟੇ ਕਰਮ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਲੋਕ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਗ, ਕੰਦ-ਮੂਲ, ਲੱਕੜੀ, ਫ਼ਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਚੋਰੀ ਦੰਡ ਯੋਗ ਹੈ, ਉਹ ਸਥੂਲ ਚੋਰੀ ਹੈ।

ਅਸਤੇਯ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪੰਜ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਬੁਰੇ ਹਨ :-

(i) ਚੋਰੀ ਦਾ ਮਾਲ ਖਰੀਦਣਾ।

(ii) ਚੋਰ ਦੀ ਕਿਸਮ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਦਦ ਕਰਨਾ।

(iii) ਸਰਕਾਰੀ ਟੈਕਸ ਨਾ ਦੇਣਾ।

(iv) ਘੱਟ ਨਾਪ ਤੋਲ ਦੇ ਵੱਟੇ ਰੱਖਣਾ।

(v) ਮਿਲਾਵਟ ਕਰਨਾ।

ਰਾਹਗੀਰਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣਾ ਨਹੀਂ, ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਪਈਆਂ ਭਰੀਆਂ ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਆਪਣੀ ਚਾਬੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦਾ ਜਿੰਦਰਾ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਣਾ।

(4) ਅਪਰਿਗ੍ਰਹਿ :

'ਅਪਰਿਗ੍ਰਹਿ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹੇਜ ਨਾ ਜਤਾਉਣਾ। ਲੋੜ ਤੋਂ ਵਧ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨਾ ਹਵਸ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਬੁਰਾਈ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਜਮ੍ਹਾ ਕਰਨਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰਨਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਹਵਸ ਵਧੇਗੀ, ਮਨ ਓਨਾ ਹੀ ਅਸ਼ਾਂਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਰਮ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣਗੇ।

(5) ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ :

ਹਰ ਹੀਲੇ ਮਨੁੱਖ ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚੇ। ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਇੰਦਰੀਆਂ ਉਪਰ ਕਰੜਾ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਲੋਕ ਹਰ ਹੀਲੇ ਸਖਤ ਸੰਜਮ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀਆਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਸੰਗ ਕਰਨਾ ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਹੈ। ਕਾਮ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਰੋਗ ਹੈ।

ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਜ ਮਹਾਂਵਰਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੰਜ਼ਲ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਅਭਿਆਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਜਮੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਇਸ ਸੰਜਮ 'ਤੇ ਚਲ ਕੇ 'ਕੈਵਲਯ ਪਦ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

(1) ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿੰਸਾ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ ?

(2) ਸੰਕਲਪੀ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?

(3) ਸੱਤ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?

(4) ਅਸਤੇਯ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।?

(5) ਬ੍ਰਹਮ ਚਰਜ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?

ਨੌ ਤੱਤ

ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਨੌ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸਦੀ ਨੈਤਿਕ ਸਿਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਜੀਵ, ਅਜੀਵ, ਪੁੰਨ, ਪਾਪ, ਆਸ਼ਰਵ, ਬੰਧ, ਸੰਵਰ, ਨਿਰਜਰਾ ਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਹਨ।

(1) ਜੀਵ :

ਚੇਤਨਾ ਦ੍ਰਵ ਨੂੰ ਜੀਵ (ਆਤਮਾ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਜੀਵ ਅੰਦਰ ਚੇਤਨਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਜਿਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਦਾ ਹੀ ਆਕਾਰ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜੈਨ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪੰਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ।

(ੳ) ਵਿਕੇਂਦਰੀ ਜੀਵ : ਇਹ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਇੱਕ ਇੰਦਰੀ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ, ਬਾਰਸ਼, ਤ੍ਰੇਲ, ਧੁੰਦ, ਪਿਘਲੀ ਬਰਫ, ਇਸਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਜੀਵ ਹੈ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਕਾਇਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਪਰਸ਼ ਗਿਆਨ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਅੱਗਨੀ ਵੀ ਕਾਇਆ ਹੈ, ਹਵਾ ਵੀ ਜੀਵ ਹੈ ਇਸਨੂੰ ਵਾਯੂ ਕਾਇਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਪੰਜ ਤੱਤ ਜਦ ਇਕੱਲੇ-ਇਕੱਲੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਅੰਦਰ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਕੇਂਦਰ ਜੀਵ ਹਨ। ਬਨਸਪਤੀ ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਬੇਂਦਰੀ ਜੀਵ : ਉਹ ਜੀਵ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਘੋਗੇ, ਸਿੱਪੀਆਂ, ਸੰਖ। ਇਹਨਾਂ ਪਾਸ ਦੋ ਇੰਦਰੀਆਂ ਹਨ - ਸਪਰਸ਼ (ਛੂਹ) ਅਤੇ ਰਸਨਾ (ਸੁਆਦ) ਜੋਕਾਂ, ਗੰਡੋਏ ਵੀ ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਜੀਵ ਹਨ।

(ੲ) ਤ੍ਰੀਏਂਦਰੀ ਜੀਵ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਕੀੜਿਆਂ, ਜੂੰਆਂ, ਪਿੱਸੂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਮਹਿਮਾਨ ਹਨ।

(ਸ) ਚਾਰ ਇੰਦਰੀ ਜੀਵ : ਇਹ ਚਾਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਮੱਛਰ, ਬਿੱਛੂ, ਤਿਤਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਹ) ਪੰਜ ਇੰਦਰੀ ਜੀਵ : ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੁਆਦ, ਸਪਰਸ਼, ਸੁੰਘਣ, ਦੇਖਣ ਅਤੇ ਸੁਨਣ ਸ਼ਕਤੀ ਪੰਜ ਇੰਦਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸਦੀਆਂ ਅੱਗੇ ਚਾਰ ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ -

(i) ਜਲਚਰ : ਪੰਛੀ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਹੋਰ ਜੀਵ।

(ii) ਥਲਚਰ : ਗਾਂ, ਮੱਝ, ਘੋੜੇ, ਬਕਰੀ, ਪਸ਼ੂ ਆਦਿ।

(iii) ਖੇਚਰ : ਅਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਡਣ ਵਾਲੇ ਪੰਛੀ।

(iv) ਉਰਿਸਰੱਪ : ਰੀਂਗਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ।

(v) ਭੁੱਜਿਪਰਿਸਰੱਪ : ਬਾਜੂਆਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਜਿਵੇਂ ਚੂਹੇ, ਨਿਊਲੇ ਆਦਿ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਇੱਕ ਇੰਦਰੀ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਸਥਾਵਰ (ਅਹਿੱਲ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਤਰਸ (ਤੁਰਨ ਫਿਰਨ ਵਾਲੇ) ਹਨ।

ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਥਾਵਰ (ਬਨਾਸਪਤੀ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਸੰਜਮ ਨਾਲ।

(2) ਅਜੀਵ :

ਜੀਵ ਦਾ ਉਲਟ ਅਜੀਵ ਜਾਂ ਨਿਰਜੀਵ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਤੱਤ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹਨ ਉਹ ਆਜੀਵ ਹਨ। ਇਹ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ :

(i) ਪੁਦਗਲ

(ii) ਧਰਮ

(iii) ਅਧਰਮ

(iv) ਅਕਾਸ਼

(v) ਕਾਲ

ਪੁਦਗਲ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪਦਾਰਥ ਹੈ। ਧਰਮ ਤੋਂ ਭਾਵ ਗਤੀ ਅਤੇ ਨਜੋਦ ਗਤੀ ਵਿੱਚ ਰੋਕ ਪਾਵੇ ਉਹ ਅਧਰਮ ਹੈ। ਪੁਲਾੜ ਆਕਾਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਂ ਕਾਲ ਹੈ।

(3) ਪੁੰਨ :

ਮਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦੇਣ ਵਾਲੇ, ਸ਼ੋਭਾ ਵੀਰਤਾ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਪੁੰਨ ਹਨ। ਪੁੰਨ ਨੌ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਪੁੰਨ ਦਾ ਲਾਭ ਹੈ -

(i) ਅੰਨ-ਪੁੰਨ	:	ਭੁੱਖਿਆਂ, ਗਰੀਬਾਂ ਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲਈ ਭੋਜਨ ਦੇਣਾ।
(ii) ਪਾਣ-ਪੁੰਨ	:	ਤਿਹਾਇਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਣਾ ਪੁੰਨ ਹੈ। ਖੂਹ ਨਲਕੇ ਲਵਾਉਣਾ ਵੀ ਪੁੰਨ ਹੈ।
(iii) ਵਸਤਰ ਪੁੰਨ	:	ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵਸਤਰ ਦੇਣਾ ਪੁੰਨ ਹੈ।
(iv) ਲਾਇਣ ਪੁੰਨ	:	ਸਾਧੂਆਂ ਲਈ ਕੁਟੀਆ ਬਣਵਾ ਦੇਣੀ, ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਦੇ ਰੈਣ ਬਸੇਰੇ ਲਈ ਸਰਾਂ ਬਣਾ ਦੇਣਾ ਪੁੰਨ ਹੈ।
(v) ਸਾਇਣ ਪੁੰਨ	:	ਅਰਾਮ ਲਈ ਮੰਜੇ, ਬਿਸਤਰੇ, ਪੀਹੜੀਆਂ ਦਾਨ ਕਰਨਾ ਪੁੰਨ ਹੈ।
(vi) ਮਾਣ ਪੁੰਨ	:	ਮਨ ਵਿੱਚ ਨੇਕ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣੀਆਂ, ਸਭ ਦਾ ਭਲਾ ਲੋਚਨਾ, ਅਸੀਸਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਪੁੰਨ ਹਨ।
(vii) ਸਰੀਰ ਪੁੰਨ	:	ਕਿਸੇ ਡੁੱਬਦੇ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ, ਅੱਗ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ, ਜ਼ਖਮ ਉੱਤੇ ਪੱਟੀ ਬੰਨਣਾ ਸਰੀਰ ਪੁੰਨ ਹੈ।
(viii) ਵਚਨ ਪੁੰਨ	:	ਚੰਗੇ ਮਿੱਠੇ ਬਚਨ ਕਹਿ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨਾ ਪੁੰਨ ਹੈ।
(ix) ਨਮਸਕਾਰ ਪੁੰਨ	:	ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲੋ, ਪ੍ਰਣਾਮ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰੋ। ਇਹ ਵੀ ਪੁੰਨ ਹੈ।

(4) ਪਾਪ :

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪਾਪ ਜੀਵ ਹਿੰਸਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਹੈ - "ਅਹਿੰਸਾ ਪਰਮੋਧਰਮਾ" ਭਾਵ ਜੀਵਾਂ ਉੱਪਰ ਦਇਆ ਕਰਨਾ ਵੱਡਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਹਿੰਸਾ ਕਰਨਾ ਵੱਡਾ ਪਾਪ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਪਾਪ ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ ਹੈ। ਤੀਜਾ ਪਾਪ ਬੇਈਮਾਨੀ ਹੈ, ਚੌਥਾ ਚਰਿਤ੍ਰਹੀਣਤਾ, ਪੰਜਵਾਂ ਲੋਭ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਮਾਇਆ, ਗੁੱਸਾ, ਮੋਹ, ਦਵੈਸ਼, ਈਰਖਾ, ਚੁਗਲੀ ਨਿੰਦਾ ਸਭ ਪਾਪ ਕਰਮ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(5) ਆਸ਼ਰਵ :

ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਤਮਾ ਵਲ ਵਹਾਉ ਆਸ਼ਰਵ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਬੰਦੇ ਦੀ ਆਤਮਾ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬੁਰੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਉੱਪਰ ਭਾਰ ਚੜ੍ਹਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਵੇਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਛੇਕ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਭਰਦਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਅੰਤ ਕਿਸ਼ਤੀ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਪਾਪ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਮੈਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ 42 ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਆਸ਼ਰਵ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ।

(6) ਸੰਵਰ :

ਸੰਵਰ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਵਾਰਨਾ ਜਾਂ ਰੋਕਣਾ। ਜੇ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਿੱਚ ਛੇਕ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਚੀਕਣ ਚਿਲਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਇਹੀ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਛੇਕ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਪਾਣੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਜੋ ਮੰਦ ਕਰਮ ਆਤਮਾ ਉੱਪਰ ਮੈਲ ਬਣਕੇ ਜੰਮਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਧੋ ਦੇਣਾ ਸੰਵਰ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਮੰਦ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਰੋਕਣਾ ਵੀ

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਨੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਵਰ ਦੇ ਜੋ ਉਪਾਅ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 57 ਹੈ।

(7) ਬੰਧ :

ਬੰਧ ਤੋਂ ਵਸਤਾਂ ਕਰਮ + ਆਤਮਾ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਦੁੱਧ ਵਿੱਚ ਮਿੱਠਾ ਘੋਲ ਦਈਏ ਤਾਂ ਇਹ ਦਿਸਦਾ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਸਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਮਾੜੇ ਕਰਮ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਜਜ਼ਬ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੈਲੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੱਪੜੇ ਉੱਤੇ ਤੇਲ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੈਲ ਵਧੇਰੇ ਜੰਮਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਤਾਰਨੀ ਵੀ ਔਖੀ ਹੈ। ਕੱਪੜਾ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਤੇਲ ਸਾਡੀਆਂ ਕਰਮ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਮੈਲ ਪੁਦਗਲ। ਪੁਦਗਲ ਦਾ ਭਾਵ ਮਹੀਨ ਕਣਾਂ ਵਾਲਾ ਦ੍ਰਵ। ਬੰਧ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੀਵ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

(8) ਨਿਰਜਰਾ :

ਪੁਦਗਲ ਦੀ ਮੈਲ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਨਿਰਜਰਾ ਹੈ। ਮਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਕੇ, ਸੰਜਮ ਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਕੇ, ਸੰਵਰ ਰਾਹੀਂ ਆਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਵਹਾਓ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਤੋਂ ਪਿੱਛਾ ਛੁਡਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਖਿਮਾ ਕਰਨ, ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ, ਸੁੱਚਾ ਆਚਰਣ ਰੱਖਣ, ਸੰਜਮ, ਤੱਪ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਆਦਿਕ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੋਜਨ ਘਟਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਰਤ ਰੱਖੇ। ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੈ ਦੁੱਧ, ਘਿਓ, ਖੰਡ, ਗੁੜ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਖਾਣ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਣ ਨਾਲ ਮੋਟਾਪਾ ਵਧਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੁਸਤੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਧਰਮ ਲਈ ਅਨੁਚਿਤ ਹੈ।

ਸਾਧੂ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਾਧਣ ਲਈ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਧੁੱਪੇ ਤੱਪ ਕਰੇ, ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਕੱਪੜੇ ਪਾਵੇ। ਹਰ ਸੁਬ੍ਹਾ-ਸ਼ਾਮ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰੇ – 'ਭਗਵਾਨ ਮੇਰੇ ਪਾਪ ਹਰੋ।'

ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤਿਅੰਤ ਸ਼ੁਭ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਪਾਠ ਕਰਨਾ, ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ। ਧਿਆਨ ਲਗਾਉਣਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਿਰਜਰਾ ਕਰਮ ਹਨ।

(9) ਮੋਕਸ਼ :

ਮੋਕਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਮੋਕਸ਼ ਨੂੰ 'ਕੈਵਲਯ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਵੱਲ ਤੇ ਆਖਰ ਇਹੋ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਾ ਜੀਵਨ ਸਫ਼ਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲੋਂ ਹਰ ਜੀਵ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਕੈਵਲਯ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਸਿਧ, ਬੁੱਧ, ਨਾਥ ਜਾਂ ਅਰਹਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਹਤ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅਸੀਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੁਲਾੜ ਤੇ ਕਾਲ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਨੰਤ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਫਿਰ ਜਨਮ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

ਦਿਗੰਬਰ ਫਿਰਕੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਖੁਸਰਾ ਤੇ ਔਰਤ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਦ ਦੇ ਜਾਮੇ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਪਰ ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਖੁਸਰਾ ਤੇ ਔਰਤ ਵੀ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਵਰਤ, ਚਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਰਤ ਤੇ ਪੰਜ ਮਹਾਂ ਵਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

(1) ਨੌਂ ਤੱਤ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ?

(2) ਜੀਵ ਤੱਤ ਤੇ ਨਿਰਜੀਵ ਤੱਤ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ ?

(3) ਪੁੰਨ ਤੱਤ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ?

(4) ਆਸ਼ਰਵ ਤੱਤ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?

(5) ਬੰਧ ਤੱਤ ਕੀ ਹੈ ?

ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਵਰਤ :

ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਵਰਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ –

(i) **ਦਿਗ ਵਰਤ** :- ਜਿੰਨਾ ਵਧੀਕ ਫੇਰਾ ਤੋਰਾ ਹੋਵੇਗਾ ਓਨੇ ਵਧੀਕ ਸੰਸਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣਗੇ। ਓਨੇ ਵਧੀਕ ਬੰਧਨ ਪੈਣਗੇ। ਸੋ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਸੀਮਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਦਿਗ-ਵਰਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ii) **ਦੇਸ਼ ਵਰਤ** :- ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਗਤੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਥਾਂ ਤੇ ਟਿਕ ਕੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸਮਾਧੀ ਲਾਈ ਜਾਵੇ। ਪਹਿਲੇ ਵਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬੰਧਨ ਸੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਦਾ ਵੀ ਬੰਧਨ ਹੈ।

(iii) ਅਨਰਥ ਦੰਡ ਵਰਤ :- ਆਪਣਾ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ, ਸੰਬੰਧ, ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਗਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਤਾਨ, ਇਹ ਸੰਪਤੀ, ਇਹ ਸਰੀਰ ਮੇਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੁਰੇ ਖਿਆਲ ਤਿਆਗ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਆਲਸ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਆਪ ਬੁਰਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਬੁਰਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣੀ। ਇਹ ਸਭ ਅਨਰਥ ਦੰਡ ਵਰਤ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਕੇ ਬਿਨਾ ਮਤਲਬ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਚਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਰਤ :-

ਚਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਰਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

(i) ਦੇਸ਼ ਵਰਤ : ਇਕ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਖੇਤਰ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰ ਲੈਣਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਨਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰੇ।

(ii) ਸਾਮਨਿਕ ਵਰਤ : ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਤੇ (ਸਵੇਰ, ਦੁਪਹਿਰ ਜਾਂ ਸ਼ਾਮ) ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰਕ ਕੰਮ ਛਡ ਕੇ, ਸਾਰੀ ਈਰਖਾ ਭਾਵ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਸੱਚੇ ਭਾਵ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸ਼ੁਧ ਆਤਮਾ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਮਨਿਕ ਵਰਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(iii) ਪੋਸ਼ਧੋਪਵਾਸ ਵਰਤ : ਹਰੇਕ ਅਸ਼ਟਮੀ ਤੇ ਚਤੁਰਦਸੀ ਦੇ ਦਿਨ ਸੰਸਾਰਿਕ ਕੰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਮੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪੋਸ਼ਧੋਪਵਾਸ ਵਰਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਿਨ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਤਿਆਗ ਕੇ ਧਰਮ ਕਥਾ ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(iv) ਅਤਿਥੀ ਸੰਵਿਭਾਗ ਵਰਤ : ਵਿਦਵਾਨ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਪੂਰਵਕ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨਾ ਅਤਿਥੀ ਸੰਵਿਭਾਗ ਵਰਤ ਹੈ।

ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਰਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਣ ਵਰਤ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਰਤ ਹਨ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਰਤ ਪ੍ਰੇਰਨਾਦਾਇਕ ਵਰਤ ਹਨ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

(1) ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਵਰਤ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ?

(2) ਚਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਰਤ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ?

(3) ਗੁਣ ਵਰਤ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਰਤ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ ?

(4) ਦੇਸ਼ ਵਰਤ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?

ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਪਤਨ ਤੇ ਫਿਰਕੇ :

ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਮਗਰੋਂ ਜੈਨ ਧਰਮ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧਦਾ ਫੁਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੱਤਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ, ਪਹਿਰਾਵੇ ਅਤੇ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਣਾਉ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਮੱਖਲੀ ਗੋਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਜਮਾਲੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸਨ, ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚਕਾਰ ਮਤਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਮਤਭੇਦ ਹੋਰ ਵਧ ਗਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੈਨ ਮਤ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ।

ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਂਸਭਾ ਜੋ ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਸੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵੱਡੇ ਦਿਗੰਬਰ ਅਤੇ ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਕਿਤੇ ਗਵਾਚ ਨਾ ਜਾਣ, ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸਥੂਲ ਭੱਦਰ ਭਿੱਖੂ ਨੇ ਪੂਰਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਮਹਾਂਵੀਰ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਸੰਪਾਦਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣ ਲਈ ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਬੁਲਾਈ ਸੀ। ਭੱਦਰਬਾਹੂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਭਿੱਖੂ, ਜੋ ਦਖਣੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਵਾਪਿਸ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਥੂਲਭਦਰ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪੂਰਵਾ ਦੇ ਅੰਗ ਵਿੱਚਲੀ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਇਹ ਅੰਗ ਮਹਾਂਵੀਰ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਭਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਭਿਖੂਆਂ ਨੇ ਸਫ਼ੇਦ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਨਾਂਗੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੋ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ :

(1) ਦਿਗੰਬਰ

(2) ਸਵੇਤਾਂਬਰ

ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਅੱਡ, ਪ੍ਰਚਾਰ ਅੱਡ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਗਏ।

ਦਿਗੰਬਰ :

ਦਿਗੰਬਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਅਕਾਸ਼ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨਿਆਂ ਹੋਵੇ। ਦਿਗ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਅਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਅੰਬਰ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਵਸਤਰ। ਇਹ ਨਾਂਗੇ ਸਾਧੂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ -

(i) ਇਹ ਸਾਧੂ ਸਦਾ ਨੰਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

(ii) ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਗਿਆਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਭਾਵ ਜਿਸਨੇ ਕੈਵਲਯ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਲਈ ਭੋਜਨ ਵਸਤਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।

(iii) ਇਸਤਰੀਆਂ ਇਸ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ।

(iv) ਇਹ ਸਾਧੂ ਬਾਲ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਸਨ।

ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ :

ਇਹ ਸਫ਼ੇਦ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ, ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਇਸ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਹਰ ਕੋਈ ਕੈਵਲਯ ਪਦ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ।

ਦਿਗੰਬਰ ਤੇ ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਉਪ-ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਦਿਗੰਬਰ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਕੁਝ ਪੰਥ - ਦਰਾਵੜ ਸੰਘ, ਕਾਸ਼ਠ ਸੰਘ, ਮਥਰਾ ਸੰਘ, ਥਾਪਨੀ ਸੰਘ, ਤੇਰਾ ਪੰਥ, ਬੀਸ ਪੰਥ ਅਤੇ ਗਮਾਨ ਪੰਥ ਹਨ।

ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਦੇ ਮੁਖ ਪੰਥ – ਸਥਾਨਕਵਾਸੀ ਅਤੇ ਪੰਥੀ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਫਿਰਕਿਆਂ ਨੇ ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਬੁੱਤ ਪੂਜਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੈਨ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਪਾਠ-ਪੂਜਾ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸਥਾਨਕਵਾਸੀ ਭਿੱਖੂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸਥਾਨਕ (abodes) ਬਣਾਏ।

ਇਹ ਸਥਾਨਕ ਪਿੰਡਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਜੈਨੀ ਉਪਾਸ਼ਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਸੰਗਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਸਾਰੰਸ਼ :

ਸਾਰੰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੈਨ ਮੱਤ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਾਂਗ ਗੈਰ-ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਸੀ। ਇਸ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਦੀ ਥਾਂ ਨੈਤਿਕ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਵਾਲੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੀ ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਸਾਰ-ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

(1) ਜੈਨੀ ਫਿਰਕੇ ਕਦੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ ?

(2) ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ ?

(3) ਦਿਗੰਬਰ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਕੀ ਹਨ ?

(4) ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?

(5) ਦਿਗੰਬਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਪ-ਫਿਰਕੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ?

(6) ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰਾਂ ਦੇ ਉਪ-ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।

ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਤੀਰਥਾਂਕਰ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
2. ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ ?
3. ਜੈਨ ਮਤ ਦੇ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ?
4. ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ?
5. 'ਸੱਚਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼' ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
6. ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਸੱਚੇ ਆਚਰਣ ਵਿਚ ਕੀ ਕੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।
7. ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਪੰਜ ਮਹਾਂਵਰਤ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ? ਅਹਿੰਸਾ ਉੱਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
8. ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਅਸਤਯ ਕਿਸਨੂੰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
9. ਜੈਨ ਮੱਤ ਦੇ ਨੌ ਰਤਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 'ਪੁੰਨ' ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
10. ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਨਿਰਜਰਾ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
11. ਜੈਨ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮੋਕਸ਼' ਦੀ ਕੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ ?

ਨਿਬੰਧਾਤਮਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ

1. ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ?
2. ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
3. ਜੈਨ ਧਰਮ ਕਿਸ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।

ਪਾਠ - 12

ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ -ਜਾਚ

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਧਰਮ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਬਾਨੀ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਲਈ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਕਿਵੇਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਮਈ ਬਣਾ ਕੇ ਲੋਕ-ਪਰਲੋਕ ਵਿੱਚ ਉਜਲੇ ਮੁਖਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਰਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਜਪਣ, ਕਿਰਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ: ਸੋਦਰੁ ਆਰਤੀ ਗਾਵੀਐ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਾਪ ਉਚਾਰਾ ਭਾਵ ਸਿੱਖ ਸਵੇਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਕੇ ਰਹਿਰਾਸ ਤੇ ਆਰਤੀ ਦਾ ਪਾਠ ਜਾਂ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ/ਦਾਖਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਚਰਨਾਮ੍ਰਿਤ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ 1699 ਈ. ਨੂੰ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਕਮਾਲ ਦਾ ਕੌਤਕ ਕੀਤਾ । ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਸਾਜੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਬਾਟਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੋ ਰੀਤ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੀ ਉਹ ਅੱਜ ਤੱਕ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਦਾ ਸ਼ਖਸੀ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ, ਰਹਿਤਨਾਮਿਆਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਰਹਿਤ ਮਰਿਯਾਦਾ ਛਾਪੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਦੱਸੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ: ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿੱਖ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਉਪਰ ਨਿਸ਼ਚਾ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ, ਪੀਰ ਫਕੀਰ, ਧਰਮ ਕਰਮ ਆਦਿ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਤਿਕਾਰ ਸਭ ਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ: ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦੇ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਰਚਿਤ ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਬਿੱਤ ਸਵਈਏ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਆਦਿ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜਾਏ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਤਿ ਕਰਕੇ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਅਤੇ ਤਨਖਾਹਨਾਮੇ ਕਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਲਿਖੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਚਉਪਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਸਿੰਘ, ਨੰਦ ਲਾਲ, ਦਇਆ ਸਿੰਘ, ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਆਦਿ । ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀ ਅਤੇ ਪੰਥਕ ਰਹਿਣੀ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀ ਰਹਿਣੀ: ਸਿੱਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਭਾਵ ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਰਹਿੰਦੀ ਜਾਗੇ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਫਿਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰ ਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਗੁਰ ਮੰਤਰ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰੇ । ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਨ ਤੇ, ਪੰਜ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰੇ। ਸਵੇਰੇ ਜਪੁਜੀ, ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸੁਧਾ ਸਵਈਏ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸੌਣ ਲੱਗਿਆਂ ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲੇ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰੇ ।

ਸਿੱਖ ਜਦੋਂ ਸਮਾਂ ਮਿਲੇ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਜਾਂ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣੇ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇ । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੂਰਨ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਕੇ, ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਹਰ ਸਮਾਗਮ ਮਗਰੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਹਾਜ਼ਿਰ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵੰਡਿਆ ਜਾਵੇ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਢੱਕ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੇ ਵਾਕ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਉਪਰ ਚਲਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ, ਅਵਤਾਰ ਆਦਿ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਸਿਰਫ਼ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਹੀ ਧਿਆਨ ਧਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਸਿੱਖ ਲਈ ਜੋ ਫੋਕਟ ਕਰਮ ਹਨ, ਉਹਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਾਤ ਪਾਤ, ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਜੰਤ੍ਰ-ਮੰਤ੍ਰ-ਤੰਤ੍ਰ ਸਾਧ, ਪਿਤਰ-ਪੂਜਾ, ਵਰਤ ਗੋਰ-ਪੂਜਾ, ਮੜ੍ਹੀ-ਮਸਾਣਾਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਆਦਿ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਨੇ ਕੋਈ ਕੰਮ/ਕਾਰਜ ਅਰੰਭ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਉਸਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਬਾਲ-ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਰੂਪ ਤੇ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ-ਕਹਿਣੀ ਵਾਲੇ ਬਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਕਦੇ ਕੋਈ ਨਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਿੱਖ ਕਿਰਤੀ ਬਣੇ। ਚੋਰੀ, ਜੂਆ ਆਦਿ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰੇ। ਧੀ ਨਾ ਮਾਰੇ। ਸਿੱਖ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮਰਨ ਤੱਕ ਗੁਰਮਰਿਆਦਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਿਆ ਰਹੇ। ਲੜਕੇ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ 'ਸਿੰਘ' ਤੇ ਲੜਕੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਕੌਰ ਸ਼ਬਦ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਸਿੱਖ ਵਿਆਹ, ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਵਿਆਹ ਲਈ ਮਿਤੀ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਜੋਤਿਸ਼ੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਨਾ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇ। ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਗੰਦੇ ਗੀਤ, ਵੇਸ਼ਵਾ ਨਾਚ, ਸ਼ਰਾਬ ਆਦਿ ਕੁਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਵਿਆਹ ਲਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਕੇ ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸਿੰਘ/ਸਿੰਘਣੀ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਆਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਨਾ ਲਿਟਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਨਮਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਪਾਸ ਬੈਠ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਿਆਪਾ ਕਰਨਾ, ਧਾਹ ਮਾਰਨੀ ਜਾਂ ਪਿੱਟਣਾ ਮਨਮਤ ਹੈ । ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਕੇ ਸਹਿਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਿਆਂ ਜਾਵੇ। ਸਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸਬਿੰਧਤ ਕਿਸੇ ਫੋਕਟ ਕਰਮ ਨੂੰ ਨਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਵੇਂ ਅਧ ਮਾਰਗ, ਫੂਹੜੀ, ਦੀਵਾ, ਪਿੰਡ, ਕਿਰਿਆ ਸਰਾਧ ਆਦਿ । ਮ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਚੁਗ ਕੇ ਪਾਤਾਲਪੁਰੀ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਜਾਂ ਨੇੜੇ ਕਿਸੇ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਣ।

ਜਨਮ ਤੋਂ ਮਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖ ਜੋ ਵੀ ਕਾਰਜ ਕਰੇ ਉਸ ਲਈ ਆਸਰਾ ਗੁਰੂ/ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਲਵੇ।

ਰਹਿਤਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕੁਰਹਿਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਬਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 1. ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ 2. ਕੁੱਠਾ ਖਾਣਾ 3. ਪਰ ਇਸਤਰੀ/ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ 4. ਤਮਾਕੂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ। ਜੇਕਰ ਕਦੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਕੁਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਤਨਖਾਹ ਲਗਵਾ ਕੇ ਮੁੜ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪੰਜ ਕਕਾਰਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੰਜ ਕਕਾਰ ਇਹ ਹਨ : 1. ਕੇਸ, 2. ਕੰਘਾ, 3. ਕੜਾ, 4.ਕ੍ਰਿਪਾਨ, 5 ਕਛਹਿਰਾ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਮੁੱਖ ਦੋ ਆਧਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ ?
2. ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
3. ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦਾ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ ਕਿਹੜਾ ਹੈ?
4. ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਵੇ?
5. ਕਿਸੇ ਇਕ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖੋ?

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦੇਹਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਮਗਰੋਂ ਸਰਬਤ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲੜ ਲੱਗਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਫਰਜ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇਹਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਨਾਂ ਮੰਨਣ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਆਖਕੇ ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹਉਮੈਂ ਨੂੰ ਦੀਰਘ ਰੋਗ ਆਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਹਉਮੈਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਲਈ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੈਂ-ਮੇਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਜੀਵ ਲਈ ਪਰਦਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਹਉਮੈਂ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੁਖ-ਕਲੇਸ਼ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਹਉਮੈਂ ਤਿਆਗ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ ਸਾਰੇ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ।

ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਦਸਾਂ ਨੌਂਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਕਿਰਤ ਹੀ ਸ਼ੁਧ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸ਼ੁਧ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰਕੇ ਹੋਰਨਾਂ ਲਈ ਸੁੱਖ ਸਾਧਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣਾ ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਿਠ ਬੋਲੜੇ ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਮਿਠ ਬੋਲੜੇ ਹੋਣ ਦੇ ਗੁਣ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਾਗਣਾ ਹਰ ਸਿੱਖ ਲਈ ਲਾਜਮੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਟਿਕ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਸ਼ੁਧ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਨਿਤ ਦਾ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਦਮ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਦਮੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤੇ ਆਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਖੂਬ ਤਰੱਕੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜਣਨੀ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ, ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਉਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਟੇਕ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰ,.ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਲਸੀ, ਨਿਰੱਲਾ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜਦਾ ਹੈ, ਵਿਕਾਸ, ਕਰਮ ਤੇ ਸ਼ਰਮ ਆਦਿ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਸ਼ਈ ਬੁਰੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਿਕਾਰੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਚੋਰੀ ਠਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਨਸ਼ਾ ਕਰਨਾ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪੱਖੋਂ ਘਾਟੇ ਦਾ ਸੌਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਅਰਦਾਸ ਵਿੱਚ ਅਖ਼ੀਰ ਦੇ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ - "ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ। ਤੇਰੇ ਭਾਣੈ ਸਰਬਤ ਦਾ ਭਲਾ"- ਇਸ ਤੋਂ ਸ੍ਵੈ-ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਕਿਸੇ ਦੇ ਬੁਰੇ ਦੀ ਕਾਮਨਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸਗੋਂ ਸਭ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨ ਤੇ ਭਲਾ ਮੰਗਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਦਸਵੰਧ ਭਾਵ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਗੁਰੂ ਨਮਿਤ ਕੱਢਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਧਨ ਯੋਗ ਥਾਂ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਯੋਗ ਕਾਰਜ ਲਈ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗ਼ਰੀਬ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਗੋਲਕ ਆਖਿਆ ਹੈ ਭਾਵ ਗ਼ਰੀਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਜਾਂ ਥੁੜਾਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਦਾਨ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਗੁਪਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਨਿੰਦਾ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸੀ ਮਿਲਵਰਤਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਮਿਲਵਰਤਣ ਨਾਲ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਕਾਫ਼ੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਦੇ ਰਹੇ ਸਹੇ ਕਾਰਜ ਪੂਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਵਿੱਚ ਨਿਮਰਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਮਰਤਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰੋਗਾਂ ਸੋਗਾਂ ਤੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਹੈ।

ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਦੇ ਗਲਤੀ ਨਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭੁਲਣਹਾਰ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੀਰੀ ਗੁਣ ਹੈ। ਦੁਖ-ਸੁਖ, ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ, ਗਰੀਬੀ-ਅਮੀਰੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਕਸ਼ਟ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਰੱਖਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਹਾਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਪਰ ਭੋਜਨ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਹਰ ਧਰਮ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਖਾਣਾ ਤੇ ਥੋੜਾ ਸੌਣਾ ਵਧੀਆ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਖਾਣਾ ਅਜਿਹਾ ਖਾਧਾ ਜਾਵੇ ਜੋ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਰੋਗ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰੇ । ਸਾਤਵਿਕ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹੱਕ ਹਲਾਲ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੱਕ ਰੱਖਣਾ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਕਿਰਤ-ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਹੜੱਪ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿੱਚ ਵਿਵਰਜਿਤ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸ ਦੇ ਲੜ ਲਾਇਆ ?
2. 'ਹਉਮੈਂ' ਸਿੱਖ ਲਈ ਕਿਉਂ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ।
3. ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਾਗ ਕੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?
4. ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਉਪਰ ਕਿਉਂ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?
5. ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਕਿਉਂ ਹੈ?
6. ਦਸਵੰਧ ਕੀ ਹੈ?
7. ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?

ਸੇਵਾ: ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, 'ਵਿਚਿ ਦੁਨੀਆਂ ਸੇਵ ਕਮਾਈਐ। ਤਾਂ ਦਰਗਹ ਬੈਸਣੁ ਪਾਈਐ' ਸੇਵਕ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਸੁਆਮੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਸੇਵਾ ਆਤਮਕ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ 'ਨਾਮੁ ਹਮਾਰੈ ਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵ'-ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਸੇਵਾ ਤਨ ਦੀ ਹੈ। ਦੁਖੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਜੋੜੇ ਝਾੜਨੇ, ਝਾੜੂ ਦੇਣਾ, ਲੰਗਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਵਰਤਾਉਣਾ ਲੰਗਰ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਨੇ, ਆਦਿ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਧ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਮਾਇਆ ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਵੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੈ । ਸੇਵਾ ਦਾ ਉਤਮ ਰੂਪ ਹੈ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ। ਭਾਵ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ । ਉਤਮ ਕਾਰਜ ਹੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਵਾ, ਕਪਟ, ਲੋਭ, ਇੱਛਾ ਆਦਿ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਇੱਕ ਖਾਸ ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਆਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰਕ ਪੱਖੋਂ, ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਚੁਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਚੜਦੀ ਕਲਾ ਵਾਲਾ। ਸੇਵਾ ਸਿੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ।

ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ:- ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਜਾਂ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਤੋਂ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਧਨ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੈ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ ਵੀ ਸਿਮਰਨ ਹੈ। ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਿੱਖ/ਸਾਧਕ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਤਮਕ ਤਰੱਕੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੇ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਹਨ : ਦਾਨ, ਤੀਰਥ-ਯਾਤਰਾ, ਜਗ-ਕਰਮ, ਆਦਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕੇਵਲ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਿਧੀਆਂ-ਸਿੱਧੀਆਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਮਹਾਨ-ਆਨੰਦ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣਦਾ ਹੈ।

ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਸਭ ਪੂਰਬਲੇ ਵਿਕਾਰ-ਮੰਦ ਕਰਮ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਸੁਧ ਸੋਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ, ਸਾਧੂ-ਸੰਤ, ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ, ਭਗਤ-ਜਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਆਪ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ ਕੀ ਹੈ? ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨ ਹਨ- ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ ਹੈ ਜਪ ਹਉਮੈਂ ਖੋਈ। ਜਾਪ/ ਸਿਮਰਨ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਿੱਖੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਤਨ-ਮਨ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੰਕਟ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਮ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਾਮ-ਜਪਣ ਵਾਲਾ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਆਨੰਦ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਇਹ ਤਾਂ ਗੂੰਗੇ ਦੀ ਮਠਿਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਂਰਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਸ ਫਿਕੇ ਤੇ ਸਾਰਹੀਣ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।

ਸਿਮਰਨ ਸਿੱਖ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਦੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਮ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਖਿਰ ਸਿੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਚਖੰਡ ਵਿੱਚ ਟਿਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਖਰ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਿਹੜੀ ਕਿਹੜੀ ਹੈ?
2. ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਤਨ ਨਾਲ ਕਿਹੜੀ ਕਿਹੜੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ?
3. ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ?
4. ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?
5. ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਹੜੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਅੰਨਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ?
6. ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਕੀ ਹੈ?

ਕੀਰਤਨ : ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਪਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਆਪ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਆਦਿ ਸਭ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਕਰਨੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਉਤਮ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਸੰਗੀਤਾਚਾਰੀਆ ਸੀ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾ ਕੇ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਮਾੜੇ ਸੁਭਾ ਦੇ ਮੰਦ ਕਰਮੀ ਲੋਕ ਵੀ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਪੈ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੇ ਪਲਟਾ ਖਾਧਾ। ਉਹ ਸਤਿਪੁਰਖ, ਸਾਧ ਸੰਤ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਬਣ ਗਏ। ਉਹ ਆਪ ਸ਼ੁਭ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਬਧ ਬਾਣੀ 31 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਦਰਜ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਗ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਤੇ ਉਪਰਾਗਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਲਈ ਚਾਅ ਭਰਨ ਲਈ ਢਾਡੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰਾਂ ਗਾਉਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਆਪ ਸਿਰੰਦੇ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਗੀ ਢਾਡੀ ਗੁਰੂ-ਪ੍ਰਭੂ ਵੀਰ ਯੋਧੇ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਬਹੁਤੇ ਰਾਗੀ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਟਿਕ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਤਪਦਾ ਹਿਰਦਾ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਲ-ਕਲੇਸ਼-ਚਿੰਤਾਂ-ਫਿਕਰ ਸਭ ਨੱਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਗੁਰੂ-ਪ੍ਰਭੂ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਕੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਸ਼ੁਧ, ਸਾਫ਼ ਤੇ ਮੈਲ-ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਅਗੰਮੀ ਰਸ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ।

ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ/ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਕ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸੋਝੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿੱਚ

ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਬਚਨ ਹਨ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਉਥੇ ਜਮਦੂਤ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖ ਸਾਧਕ ਹਰਿ ਜਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ/ਸੁਣਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ -

ਜੋ ਜਨੁ ਕਰੈ ਕੀਰਤਨ ਗੋਪਾਲ ।।

ਤਿਸ ਕਉ ਪੋਹਿ ਨ ਸਕੈ ਜਮਕਾਲੁ ।।

ਤੇ ਜੋ ਦਿਨ ਰਾਤ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰਭੂ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਵਾਗਵਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੁਰਮਤਿ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ/ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਗੁਰਮੁਖ/ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਭ ਆਂਸਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਗਲ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕੀਰਤਨ ਕਰ/ਸੁਣ ਉਹ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ਜਿਹਨਾਂ ਉਪਰ ਆਪ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਮਿਹਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਿਹਰਹੀਣ ਬੰਦਾ ਤਾਂ ਮਾਇਆ ਸੰਚਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਦਿਨ ਰਾਤ ਬਸਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਮਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਟਿਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਤੇ ਰਹਿਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕੀਰਤਨ ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਮਨ-ਤਨ ਸਭ ਚੜਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ-ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਵਿੱਚ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਚੰਗੀ ਲਗਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਖਰ ਸਿੱਖ/ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪਰਮਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹੁਕਮ : ਗੁਰਮਤਿ ਵਿੱਚ ਹੁਕਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇੱਕ ਅਤਿ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੁਕਮ, ਉਸਦੀ ਰਜ਼ਾ, ਉਸ ਦਾ ਭਾਣਾ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ, ਉਸ ਦਾ ਭਾਣਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਿੱਖ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਉਹ ਰੱਬੀ ਨਿਯਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਗਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਸਭ ਲਈ ਜੀਵਨ-ਚੱਜ-ਆਚਾਰ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਣ ਵਾਲਾ ਪਰਮਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਬਚਨ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸਚਿਆਰਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਕੂੜ ਦੀ ਪਾਲ ਕਿਵੇਂ ਟੁੱਟ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਹੇ। ਭਾਵ ਜੋ ਸਿੱਖ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਭ ਕਰਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜੀਵ-ਜੰਤ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਕਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਣੇ ਹਨ। ਉਸ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਧਕਾਂ/ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਪਰਲੋਕ ਵਿੱਚ ਮਾਨ-ਸਤਿਕਾਰ/ਵਡਿਆਈ ਮਿਲੇਗੀ ਜੋ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਣੇ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜ਼ੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹਨ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਭ ਗਤੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਸਭ ਹੁਕਮੀ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਗਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬਚਨ ਹੈ: ਹੁਕਮੀ ਹੁਕਮੁ ਚਲਾਏ ਰਾਹੁ ।। ਨਾਨਕ ਵਿਗਸੈ ਵੇਪਰਵਾਹੁ।।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਬਿਨਾਂ ਪੱਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਿਲ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਸਾਧਨ ਹੈ ਉਹ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਦਾ ਮੂਲ-ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਹਰ ਕਰਮ ਮਾਨਵ-ਕਲਿਆਣ ਹਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ਲ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਾਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਣ ਲਈ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹੁਕਮੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਸਫ਼ਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪਰਮਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹੁਕਮ ਕੌਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਉਹ ਸਿੱਖ/ਸਾਧਕ ਹੁਕਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪ ਮੰਨਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹੀ ਸਦਾ ਸੁੱਖੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਧ ਸੰਗਤ: ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸਾਧੂ ਜਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਧ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸ਼ੁਭ ਆਚਰਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰਸਿੱਖ-ਗੁਰਮੁਖ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਬਚਨ ਹੈ: ਬਿਸਰਿ ਗਈ ਸਭ ਤਾਤਿ ਪਰਾਈ ।। ਜਬ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਮੋਹਿ ਪਾਈ।। ਨਾਂ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀ ਬਿਗਾਨਾ ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ।।

ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਦੱਸੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਉਹ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਸਤਿ-ਸੰਗਤਿ ਕੈਸੀ ਜਾਣੀਐ।। ਜਿਥੈ ਏਕੋ ਨਾਮ ਵਖਾਣੀਐ।। ਏਕੋ ਨਾਮ ਹੁਕਮ ਹੈ ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰਿ ਦੀਆ ਬੁਝਾਇ ਜੀਉ। ਅਜਿਹੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਕ ਤੇ ਆਚਰਣ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਚਾਈ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾਂ ਵਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਤਨ-ਮਨ ਪਵਿਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦਾ ਗੇੜ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। "ਮੇਰੇ ਮਾਧਉ ਜੀ ਸਤਿ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲੇ ਸੁ ਤਰਿਆ" ਉਹ ਭਵਸਾਗਰ ਭਾਵ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਉਤਮ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਨਾਮ-ਕੀਰਤਨ-ਪ੍ਰਭੂ-ਗੁਰੂ ਕੀਰਤੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੰਦ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸੰਗਤ ਦਾ ਅਸਰ ਸਭ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇ ਸਾਧਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਣ-ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਵੇ ਜਿਵੇਂ ਚੰਦਨ ਦੇ ਨਿਕਟ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਚੰਦਨ ਦੀ ਬਾਸ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸੁਗੰਧਤ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਸੁਗੰਧ ਬਿਖਰੇਦਾ ਹੈ: ਜਿਉਂ ਚੰਦਨ ਨਿਕਟਿ ਵਸੈ ਹਿਰਡ ਬਪੁੜਾ ਤਿਉ ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ ਪਤਿਤ ਪਰਵਾਣ।"

ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਪਾਰ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬੜਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ: ਗੁਰੂ ਵੀਹ ਵਿਸਵੇ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਇੱਕੀ ਵਿਸਵੇ ਭਾਵ ਸੰਗਤ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਵਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਜੁੜਦੀ ਹੈ ਉਹ ਸਥਾਨ ਪਵਿਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਕੋਈ ਮੰਦ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਟਿਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਨ ਵਾਲਾ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ-ਗੁਰੂ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਪਰਮ ਅਨੰਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਾਰਸ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਸੋਨਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਵੇਂ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੁਲੱਵਾਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪੱਲਾ ਛਾੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਕਾਰਨ ਆਤਮਕ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਆਖਰ ਪਰਮਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗਤ ਦਾ ਅਸਰ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ੁਭ-ਗੁਣ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ-ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ, ਆਪਣੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਆਦਿ ਉਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਣ ਲਈ ਬਲ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬੇਲੋੜਾ ਭਟਕਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਸਾਹੀਣ ਤੇ ਮਾਇਆਧਾਰੀ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹਾ ਬੋਲਾ ਬਣਨ ਤੋਂ ਵਰਜਦੀ ਹੈ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਤਮ ਮਨੁੱਖ, ਗੁਰੂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਾਲਾ ਬਣਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ।

ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦਰ ਤੇ ਆਏ, ਸਰਣ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਭ ਪਾਪੀਆਂ, ਮੰਦ ਕਰਮੀਆਂ, ਨਿੰਦਕਾਂ ਦੋਖੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਨਿੰਦਕ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਨਾਲਿਆਂ ਦਾ ਗੰਦਾ ਜਲ ਜਦੋਂ ਗੰਗਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਗੰਗਾ ਵਰਗਾ ਪਵਿਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦ੍ਰਿੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹਮ ਖਿਆਲ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਗਾਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਕਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ?
2. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।
3. ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਉੱਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ?
4. 'ਹੁਕਮ' ਲਈ ਹੋਰ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ?
5. ਪ੍ਰਭੂ-ਭਾਣੇ ਵਿੱਚ ਚਲਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੀ ਲਾਭ ਪੁਜਦਾ ਹੈ? ਕੋਈ ਇਕ ਦੱਸੋ?
7. 'ਸਾਧ-ਸੰਗਤ' ਕਿਸਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ।
8. ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਇੱਕ ਲਾਭ ਲਿਖੋ?

(ਲੰਗਰ):- ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਲੰਗਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਲੋੜਵੰਦ ਗਰੀਬ, ਅਮੀਰ, ਯਾਤਰੂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਰੱਜਵੀਂ ਰੋਟੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਭੁੱਖਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਲਗਭਗ ਸਭ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆ ਵਿੱਚ ਲੰਗਰ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਇਹ ਉਤਮ ਮਹਿਮਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸਭ ਨੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕਣਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ-ਰੰਕ, ਗਰੀਬ-ਅਮੀਰ, ਉਚੀ ਜਾਤ ਵਾਲਾ-ਨੀਚ ਜਾਤ ਵਾਲਾ, ਛੂਤ-ਅਛੂਤ, ਸਿੱਖ ਅਸਿੱਖ ਆਦਿ ਸਭ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਇਆਂ ਪੰਗਤ ਵਿੱਚ ਲੰਗਰ ਛਕਿਆ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਣ ਵੰਡ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਭ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਭ ਜਾਤਾਂ-ਧਰਮਾਂ-ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਮੰਨਦਿਆਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਵਰਤਾਅ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੰਗਰ ਇਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੱਭ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਲੰਗਰ ਕਿਸੇ ਅਮੀਰ ਵਜ਼ੀਰ ਜਾਂ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਦਾਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ ਸਗੋਂ ਕਿਰਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੱਕ ਹਲਾਲ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਆਏ ਦਾਨ ਜਾਂ ਸਮਗਰੀ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਅਹਿਮ ਹੈ।

ਲੰਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵੇਲੇ ਚਲ ਪਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਤਿਗੁਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਮਗਰੋਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਸਾ ਕੇ ਉੱਥੇ ਟਿਕ ਗਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਈ ਗਈ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਤਾਂ ਦੇ ਸਾਧ-ਸੰਤ-ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ-ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੰਗਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਚਲਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਪੈਰਾਂ ਉਪਰ ਕੀਤਾ। ਲੰਗਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ ਜੀ ਪਾਸ ਸੀ ਜੋ ਉਤਮ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਲੰਗਰ ਦਾ ਖਰਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਆਏ ਦਾਨ ਤੋਂ ਚਲਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਲੰਗਰ-ਪੰਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਵੀ ਹੱਥੀਂ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਸੰਦ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਵਸਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸੋਂ ਲੰਗਰ ਲਈ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਰਸਦ ਆਦਿ ਲਿਆਂਉਂਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੇਲੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਕਾਇਮ ਰਹੀ ਪਰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਲੰਗਰ ਚਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਆਈ

ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਭੋਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥ ਕੰਡੇ ਵਰਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸੰਗਤ ਦੀ ਭੇਟਾ ਤੇ ਦਾਨ ਆਦਿ ਦੀ ਮਾਇਆ ਤੇ ਸਮਗਰੀ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਹੜੱਪ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਸੱਚ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਗੁਪਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਵਰਗੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਮਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਅਸਲੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਮੁੜ ਆਮਦਨ ਵਧ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੋਰ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲੰਗਰ-ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ। ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਬਖਸ਼ਿਆ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਲੰਗਰ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਈ ਸੁਧਾਰ ਵੀ ਕੀਤੇ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੱਕ ਲੰਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਜੋ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਉਹ ਕਦੇ ਭੁੱਖਾ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਸੋ ਇਹਨਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਥਾ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦੀ ਰਹੀ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਦੇਗ ਤੇਗ ਫਤਹਿ' ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਬੁਲੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਦੇਗ ਤੋਂ ਭਾਵ ਲੰਗਰ ਸੀ ਅਤੇ ਤੇਗ ਤੋਂ ਭਾਵ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਸੀ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਖਰ ਰਾਜੇ ਬਣ ਗਏ।

ਸਿੱਖ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਦੁਰਾਨ ਹਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਲੰਗਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਦਾਨ ਮਿਲਣ ਲੱਗਾ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾ ਜ਼ਮੀਨਾਂ, ਪਿੰਡ ਆਦਿ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਨਾਲ ਲੰਗਰ ਆਦਿ ਵਧੀਆ ਚਲਦੇ ਰਹੇ।

ਅੱਜ ਵੀ ਲਗਭਗ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਆਏ ਯਾਤਰੀਆਂ ਜਾਂ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨਾਲ, ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਵੀ ਵਧਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੁਧ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਦਿੱਤੇ ਦਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ੁਭ ਕਾਰਜ ਲਈ ਹੋਇਆ। ਭੁੱਖੇ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਦੇਣਾ ਮਹਾਨ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਉਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਭੁੱਖ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਲੰਗਰ ਇੱਕ ਕਮਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲਾਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਅੱਜ ਕਿਧਰੇ ਕਾਲ ਪੈ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਆਫ਼ਤ ਆ ਜਾਵੇ, ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾ ਉੱਥੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਲੰਗਰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਕਿਹੜੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠਕੇ ਲੰਗਰ ਛਕਿਆ?
2. 'ਲੰਗਰ' ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਇੱਕ ਵਿਲਖਣਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ?
3. ਲੰਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਕਿਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਈ?
4. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲੰਗਰ-ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ?
5. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੰਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਕੀ ਦਸ਼ਾ ਸੀ ?
6. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਹੜਾ ਨਾਹਰਾ ਬੁਲੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਸੀ?
7. 'ਲੰਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ' ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ?

ਜਨਮ ਸੰਸਕਾਰ :- ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬਾਲ ਜਨਮਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਮੰਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਲ ਦੀ ਆਮਦ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਲ ਦੀ ਸੁਖਭਰੀ ਲੰਮੀ ਜਿੰਦਗੀ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ

ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਘਰ ਵਿੱਚ ਪਾਠ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਿਹੜਾ ਵਾਕ ਪਾਠ ਉਪਰੰਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਤੇ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗਤ ਜਿਸ ਨਾਮ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਰੱਖਕੇ ਜੈਕਾਰਾ ਗਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੜਕੇ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ 'ਸਿੰਘ' ਤੇ ਲੜਕੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ 'ਕੌਰ' ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੂਤਕ ਆਦਿ ਦਾ ਕੋਈ ਭਰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਗੁਰਮਤਿ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਉਸਦੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਪਵਿਤਰ ਨਾਮ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਖੰਡੇ ਬਾਟੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਸਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਲ ਦੀ ਅਪਰੀਆਂ ਬਦਰੂਹਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਾਲ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਸਕਾਰ:- ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਬਾਟਾ ਪੰਜ ਸਿੰਘ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਗਤ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਟੇ ਵਿੱਚ ਜਲ ਤੇ ਪਤਾਸੇ ਪਾ ਕੇ ਖੰਡਾ ਫੇਰਦਿਆਂ ਪੰਜ ਸਿੰਘ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਇੱਕ ਇੱਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇੱਕ ਹੱਥ ਬਾਟੇ ਨਾਲ ਲਗਾ ਕੇ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਪਾਠ ਦੇ ਭੋਗ ਮਗਰੋਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਦੀ ਰਸਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਬਹਿਤ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ: ਪੰਜ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ-ਜਪੁਜੀ, ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ, ਸੁਧਾ ਸਵਈਏ, ਰਹਿਰਾਸ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਅਵਤਾਰ ਆਦਿ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ। ਸਾਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਖਿਆਲ ਛੱਡਣਾ ਹੈ।

ਚਾਰ ਕੁਰਿਹਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀਆਂ :-

1. ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਨੀ 2. ਕੁੱਠਾ ਖਾਣਾ 3. ਪਰ ਇਸਤਰੀ ਪਰ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨੇ 4. ਤੰਬਾਕੂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ। ਜੇਕਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਕੁਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਭੁਲ ਬਖਸ਼ਾ ਕੇ ਤਨਖਾਹ ਲਗਵਾ ਕੇ ਮੁੜ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਅਨੰਦ ਸੰਸਕਾਰ: ਸਿੱਖ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੜਮਾਈ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਦਿਨ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਾੜੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਿਹਰੇ, ਮੁਕਟ ਆਦਿ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਫਜ਼ੂਲ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਿਤਰ ਪੂਜਾ, ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਪਾਉਣੇ, ਜੰਡੀ ਵੱਢਣੀ, ਵੇਸ਼ਵਾ ਨਾਚ, ਸਿਠਣੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ, ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਦਿ ਵਰਜਿਤ ਹੈ।

ਲੜਕੇ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ, ਜੇਕਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਰਚਿਤ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਲਾਵਾਂ' ਦਾ ਪਾਠ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਮਗਰੋਂ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੋੜੀ ਸੁੱਖ ਭਰਿਆਂ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰੇ।

ਮਿਰਤਕ ਸੰਸਕਾਰ: ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨੂੰ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਲਾਹੁਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਦੀਵਾ ਵੱਟੀ, ਗਊ ਆਦਿ ਮਨਸਣਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਿੰਘ ਦੇਹ ਤਿਆਗੇ ਤਾਂ ਧਾਹ ਨਹੀਂ ਮਾਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਰੋਣਾ-ਪਿਟਣਾ, ਸਿਆਪਾ ਕਰਨਾ, ਕੀਰਨੇ ਪਾਉਣੇਂ ਆਦਿ ਸਭ ਮਨਮਤ ਹੈ। ਮਿਰਤਕ ਸਰੀਰ ਪਾਸ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਿਰਤਕ ਭਾਂਵੇ ਕਿਸੇ ਉਮਰ ਦਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਅਗਨ-ਭੇਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜ ਕਕਾਰ ਨਾਲ ਰੱਖਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਨੜੋਆਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਚਲਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਸੰਗਤ ਵੈਰਾਗਮਈ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਣ ਕਰੇ। ਫਿਰ ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲਾ ਪੜ੍ਹਕੇ ਸਰੀਰ ਅਗਨ ਭੇਟ ਕਰਕੇ ਅਰਦਾਸਾਂ ਸੋਧਿਆ ਜਾਵੇ ਜਦੋਂ ਅੰਗੀਠਾ ਬਲ

ਉਠੇ ਤਾਂ ਸੰਗਤ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਜਾਂ ਘਰ ਜੇਕਰ ਪਾਠ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਆਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਛੇ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵਰਤਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਫਿਰ ਸੈਂਖ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਪਾਠ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਅੰਗੀਠਾ ਠੰਢਾ ਹੋਣ ਤੇ ਫੁੱਲ ਚੁਗ ਕੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪਾਏ ਜਾਣ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਬਚੀ ਰਾਖ ਕਿਸੇ ਵਗਦੇ ਜਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

ਅੱਧ ਮਾਰਗ, ਸਿਆਪਾ, ਫੂਹੜੀ, ਪਿੰਡ-ਕਿਰਿਆ, ਸੰਸਕਾਰ ਆਦਿ ਗੁਰਮਤਿ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਜਿਤ ਹਨ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਕੀ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
2. ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੇਂ ਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਵੇਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
3. ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਬਾਟਾ ਕਿੰਨੇ ਸਿੰਘ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।
4. ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਦੋ ਕੁਰਹਿਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ?
5. ਕਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਤਨਖਾਹੀਆ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?
6. ਅਨੰਦ ਸੰਸਕਾਰ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
7. ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਰਤਕ ਸੰਸਕਾਰ ਸਮੇਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਵਰਜਿਤ ਹਨ?

ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਰਹਿਤਨਾਮਿਆ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਮੁੱਖ ਕੁਰਹਿਤਾ ਦਾ ਜਿਕਰ ਹੈ?
2. ਸਿੱਖ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ?
3. ਸਿੱਖ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇ।
4. ਇੱਕ ਸੱਚੇ ਸਿੱਖ ਦਾ ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇ।
5. ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਲਈ ਭਾਈਚਾਰਕ ਮਿਲਵਰਤਨ ਕਿਉਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
6. ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਕੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ?
7. ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?
8. ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਵਿੱਚ ਕੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ।
9. ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਕਿਉਂ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
10. ਲੰਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਕਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਈ? ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਦੱਸੋ।

ਨਿਬੰਧਾਤਮਕ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
2. ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੱਸੋ?
3. ਸੰਗਤ ਤੇ ਪੰਗਤ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
4. ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਉਪਰ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ
ਪੰਜਾਬ ਓਪਨ ਸਕੂਲ
ਆਂਤਰਿਕ ਮੁਲਾਂਕਣ-ਪੱਤਰ
ਧਰਮ

ਨਿਰੀਖਕ ਦੁਆਰਾ ਭਰਿਆ ਜਾਂਵੇ	ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੁਆਰਾ ਭਰਿਆ ਜਾਵੇ
ਕੁਲ ਅੰਕ : 70 Changed/ਤਬਦੀਲ ਹੈ	ਨਾਂ ....
ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ	ਦਾਖਲਾ ਕ੍ਰਮ ਅੰਕ................

ਸਮਾਂ 3 ਘੰਟੇ
ਨੋਟ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜਰੂਰੀ ਹਨ।

(ਭਾਗ -I)

ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਇੱਕ ਸਤਰ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਦਿਉ : 1 X 11= 11

1. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਕਿੰਨੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ?
2. ਬੋਧੀ ਸਤਵ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
3. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ।
4. ਚਾਰ ਉਪ-ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ ।
5. ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਕਿਹੜੇ ਦੇਵਤੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ?
6. ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਕਿਸ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ?
7. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਕਿੰਨੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ ?
8. ਬੁੱਧ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੂਜੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸ ਚੀਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ?
9. ਜੈਨ ਮਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰਤਨਾ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ ।
10. ਪੰਗਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਿਸ ਗੁਰੂ ਨੇ ਕੀਤੀ ?
11. ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਮੁੱਖ ਕੁਰਿਹਤਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਹੈ ?

(ਭਾਗ -II)

ਲਗਭਗ 50-60 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਦਿਉ । 3 X 5 = 15

12. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ । ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।
13. ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਰਾਹ ਦੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਪਨਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ?
14. ਮੁੱਖ ਤੋਰ ਤੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ - ਕਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ?
15. ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
16. ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਕੀ ਸਰੂਪ ਹੈ ?

(ਭਾਗ –III)

ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਭਗ 70–80 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਉ । 5 X 4 = 20

17. ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਿੰਨੇ ਹਨ ? ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ ।

18. ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਮੱਹਤਵ ਦੱਸੋ ।

19. ਵਰਧਮਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਲਿਖੋ ।

20. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ ।

(ਭਾਗ –IV)

ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਭਗ ਸ਼ੀਟ ਦੇ $2^1/_2$ ਸਫਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿਉ । 8 X 3 = 24

21. ਰਿਗਵੇਦ ਕਾਲ ਦੇ ਯੱਗ, ਬਲੀ ਅਤੇ ਸਵਰਗ ਦੀ ਸੋਝੀ ਸਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ ।

22. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਕੰਲਨ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਨ ਸਬੰਧੀ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ?

23. ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ ।